

Papp Júlia

**Szent István vagy Szkander bég halála
Antonio Bonfini *Rervm Vngaricarvm Decadese*
1581-es kiadásában***

Könyvillusztrációk többszörös felhasználása Sigmund Feyerabend frankfurti nyomdájában

Tanulmányomban a frankfurti könyvkiadó, Sigmund Feyerabend (1528–1590) kiadványainak példáján egy 16. századi illusztrálási gyakorlatot mutatok be. Szemléletesen világít rá a könyvillusztrációk korabeli – minden bizonnyal anyagi okokra is visszavezethető – többszörös felhasználására, hogy Feyerabend nemcsak egy könyvben használt fel többször, különböző szöveggörnyezetbe helyezve egy-egy illusztrációt, hanem különböző, alkalmanként teljesen eltérő témájú könyveket is ugyanazokkal a képekkel díszített.

Az 1560–1570-es években a Feyerabend-kiadónál megjelent könyvek illusztrációinak nagy részét a rajzolóként és fametszőként is tevékenykedő Jost Amman (1539–1591) készítette.¹ A svájci származású Amman 1561-ben Nürnbergben telepedett le, ahol kezdetben Virgil Solis (1514–1562) műhelyében, segédként dolgozott. A bibliai, történeti képek mellett vadászati, hadászati, főzési, női viseleti stb. ábrázolásokat is készítő, kiváló könyvillusztrátor munkáiban kimutatható az 1550-es évek második felében Konstantinápolyban élő, számtalan török tárgyú

---

* A tanulmány az NKFIH 138702. számú, *Az 1526. évi mohácsi csata 16–19. századi képzőművészeti recepciója* című OTKA pályázata, a Nemzeti Kulturális Alap és a bécsi Collegium Hungaricum támogatásával készült.

¹ *The Illustrated Bartsch*, Volumes 20/21 (Part 1, Part 2), *German Masters of the Sixteenth Century*, ed. Jane S. Peters, New York, Abaris Books, 1985; O'DELL, Ilse, *Jost Ammans Buchschmuck-Holzschnitte für Sigmund Feyerabend, Zur Technik der Verwendung von Bild-Holzstöcken in den Drucken von 1563–1599*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1993; *The New Hollstein German Engravings, Etchings and Woodcuts 1400–1700, Jost Amman*, ed. by Giulia Bartrum, Rotterdam, Sound & Vision, 2001–2003, 4/I–4/II, 5/I–5/XI; BHATTACHARYA, Tapan, *Jost Amman = Historisches Lexikon der Schweiz*, Version von 28. 06. 2001. <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/019080/2001-06-28/>; SAVIELLO, Alberto, *Imaginationen des Islam, Bildliche Darstellungen des Propheten Mohammed im westeuropäischen Buchdruck bis ins 19. Jahrhundert*, Berlin, München, Boston, 2015, 130. – Feyerabend kiadványának illusztrációiról ld.: MENDE, Ursula, *Westeuropäische Bildzeugnisse zu Rußland und Polen bis 1700, Ein Beitrag zur historischen Bildkunde*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Universität zu Köln, Bamberg, 1968, 12–13.

rajzot készítő Melchior Lorck (Lorichs) (1526/1527–1583 után) műveinek² hatása is.

Az 1570-es években Feyerabend több török témájú könyvet jelentetett meg. A 16. század második felében a német területeken egyre népszerűbbé váló török krónikák nemcsak a fontosabb hadieseményeket mutatták be, hanem a szultánok élettörténetét, az Oszmán Birodalom berendezkedését, társadalmát, vallását, szokásait is. A fiatal korában rabszolgaként Konstantinápolyba került genovai tenge-rész, Giovanni Antonio Menavino (1492–?) leírását is tartalmazta az a több ki-adást (1563, 1565, 1572, 1577) megért, Heinrich Müller által németre fordított, illusztrációk nélküli kiadvány, mely a mohamedán vallást, illetve a birodalom szokásait, mindennapi életét ismertette meg az európai olvasókkal.³ Vasco Díaz Tanco (?–1560) szintén Heinrich Müller által olaszból németre fordított török históriájának 1563-as, illetve 1570-es és 1572-es frankfurti kiadását⁴ még csak a török szultánok mellképei díszítették, míg a krónika 1577-es, Melchior Lorcknak ajánlott kiadásában⁵ már Ammannak a 16. század eleji kiadványok illusztrációi-nak sematikuságától mentes, számos hitelesnek tűnő keleties, törökös elemet tartalmazó, változatos történeti jelenetével találkozunk. Amman színvonalas fa-metszetei tették személetesé – többek között – Marin Barleti (Marinus Barletius, Marino Barlezio) (1450 k. – 1512/1513) albán humanista történetíró Szkander bég (1405–1468), azaz Kasztrióta György albán fejedelem életét ismertető munkájának 1577-es német kiadását,⁶ illetve a Philipp Lonicer (1532 k.–1599) által szerkesztett, részben írt és fordított, 1578-ban megjelent háromkötetes

² FISCHER, Erich, BENCARD, Ernst Jonas, RASMUSSEN, Mikael Bøgh, *Melchior Lorck*, 1–5, Copenhagen, 2009–2010.

³ [MENAVINO, Giovanni Antonio], *Das ander Buch, Von dem Machometischen Glauben, Gesetz, und Religion, Leben, Handtirungen, Wandel und wesen...* Frankfurt, Rab, Han, 1563.

⁴ [TANCO, Vasco Diaz et al., MÜLLER, Heinrich], *Türkische Historien, Von der Türcken An-kunfft, Regierung, Königen, vnd...* Frankfurt, 1563; [TANCO, Vasco Diaz, MÜLLER, Heinrich], *Türkische Historien, Oder Warhafftige Beschreibunge aller Türcken ankunfft, Regierung, Königen, vnd Keisern, Kriegen, Schlachten, Victorien, wider Christen vnd Heiden, Von Emptern, Befehls vnd Kriegsleuten der Soldanen, Von der Türcken Religion, Leben, Handel, vnd Wandel, vnd wie man wider den Türcken krieges sol...* Frankfurt, Feyerabend, 1570. (Újabb kiadása: 1572.)

⁵ [TANCO, Vasco Diaz]: *Türkische Chronica, Warhaffte eigentliche und kurtze Beschreibung der Türcken Ankunfft, Regierung, Königen und Keysern, Kriegen, Schlachten, Victorien und Sigen, wider Christen und Heyden...* Vormals auß Italiänischer Sprach in unser Teutsche verdolmetscht durch... Heinrich Müller, Frankfurt, Feyerabend, 1577. A címodal utáni lapon: „Dem Edlen, Ehrn-vesten und kunstreichen Herrn Melcior Lorichs zu Flenßburg, meinem großgünstigen lieben und vertrauweten Herrn und Freund.“ Vö.: KUNZE, Horst, *Geschichte der Buchillustration in Deutsch-land, Das 16. und 17. Jahrhundert*, I–II, Frankfurt, Leipzig, Insel Verlag, 1993, 473; FISCHER 2009–2010, i. m. 1, 130–131; SMITH, Charlotte Colding, *Images of Islam, 1453–1600, Turks in Germany and Central Europe*, London, New York, Routledge, 2014, 153.

⁶ [BARLETIUS, Marinus], *Scanderbeg, Warhaffte... Beschreibung aller... Ritterlichen Schlach-ten... so... Georg Castriot... gethan...* Frankfurt, Feyerabend, 1577.

*Chronica Turcicát*⁷ is. Ez utóbbi első kötete a törökök eredetét, történetét, vallását, szokásait, hadi erejét stb. ismertető írásokból állt össze. Különböző szerzők munkáit tette közzé a második kötet is, köztük például a lengyel királyi udvarban diplomataként szolgáló, két ízben Mátyás király (1443–1490) udvarában is megforduló Callimachus Experiens (eredeti nevén Filippo Buonaccorsi) (1437–1496) 83 oldalas leírását az 1444-ben bekövetkezett várnai csatáról, melyben a fiatal I. (Jagelló) Ulászló (1424–1444) magyar király is életét vesztette.⁸ Az itáliai humanista költő és történétíró fő műve, a *Historia de rege Vladislao, seu clade Varnensi* nyomtatásban először 1519-ben Augsburgban jelent meg. Elképzelhető, hogy Lonicer válogatásában – a második kötet számos korábban megjelent írást (köztük például Melchior Soiter *De bello Pannonico* című, 1538-as, illetve Johann Martin Stellának az 1543–44. évi magyarországi eseményekről beszámoló munkáját)⁹ tartalmazott – szempont volt a közölt művek elérhetősége, de az sem zárható ki, hogy a várnai csatáról szóló hosszú leírást azért válogatta be a források közé, mert a korszak történetészleletében ez az ütközet kiemelkedő jelentőséggel bírt. Talán kiemelkedőbbel, mint az 1526. évi mohácsi csata: az első kötet a török szultánok életét bemutató részében, I. Szulejmán (1494–1566) uralkodásának leírásában a magyarországi hadjárat ismertetésekor találunk ugyan egy rövid leírást a mohácsi csatáról és II. Lajos (1506–1526) haláláról, önálló írás, illetve a témához kapcsolódó kép azonban nem szerepelt benne.¹⁰ Bár az újabb kutatás megkérdőjelezi, hogy a szemtanú, Brodarics István (1471 k.–1539) leírása

⁷ [LONICER, Philipp], *Chronicorum Turcicorum, In quibus Turcorum origo, principes, imperatores, bella, praelia, caedes, victoriae, rei que militaris ratio...* Tomus primus, Frankfurt, Feyerabend, 1578; [LONICER, Philipp], *Chronicorum Turcicorum, In quibus diversorum regnorum, urbium, insularum, vastationes et occupationes a divesis autoribus exponuntur...* Tomus secundus, Frankfurt, Feyerabend, 1578; [LONICER, Philipp], *Chronicorum Turcicorum, In quibus vita, indoles, et adversus turcas res gestae Georgii Castrioti, Epirotarum Principis... Libris XIII describuntur a Marino Barletio, Scodrensi sacerdote, Tomus tertius...* Frankfurt, Feyerabend, 1578. Vö.: KUNZE 1993, i. m. 473; *Történelem – kép, Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról*, szerk. Mikó Árpád, Sinkó Katalin, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2000, 289–290.

⁸ P. Callimachi EXPERIENTIS de *Vladislao Rege sive Clade Varnensi*. Lib. I. = LONICER 1578, i. m. II, 1–83. „A király halálával terhelt csatavesztéseket minden nép nemzeti sorstragédiaként élte meg... Mohács nemcsak a pusztulás rendkívüli mértéke miatt vált szimbólummá, hanem azért is, mert felidézte és felerősítette a török elleni vesztes csaták – Rigómező (1389), Nikápoly (1396), de különösen a várnai ütközet (1444) – régóta jelképpé, irodalmi toposzá emelt emlékét.” Ács Pál, *Apocalypsis cum figuris, A régi magyar irodalom történelemképe* = MIKÓ, SINKÓ szerk. 2000, i. m. 58.

⁹ Ioannis Martini STELLAE L. L. Doct. *De Turcarum in regno Hungariae anni MDXLIII & XLIII successibus, ad fratres Giulielmum & Michaelem Martinum Stellam, Epistola* = LONICER 1578, II, 226–246. Az először 1544-ben Antwerpenben megjelent munkáról ld. legújabban: MEHNERT, Gottfried, *Der Türk ist der Lutherischen Glück... Die Reformation in Südosteuropa, Luther – der Papst – der Kaiser – der Sultan*, Berlin, 2019, 151–152.

¹⁰ LONICER 1578, i. m. I, 36v–37v. „A törökök történelmét, vallását, szokásait és az ellenük vívott harcok történetét összefoglaló munkákat” tartalmazó, a bőséges illusztrációs anyaga miatt is rendkívül népszerű kiadványról ld.: MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. 289–290.

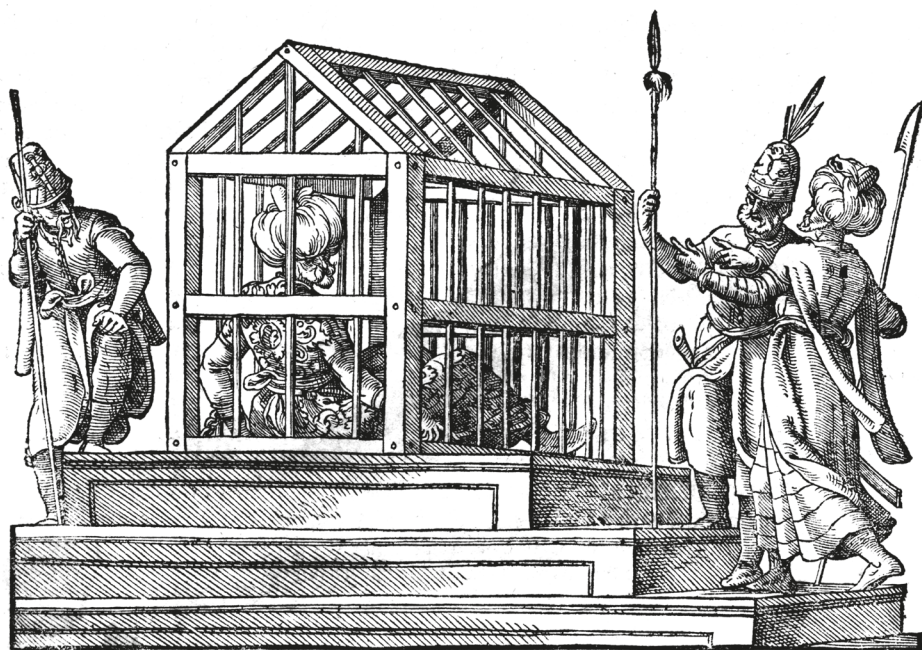
a mohácsi csatáról megjelent-e egyáltalán Zsámboky János (1531–1584) 1568-as kiadása előtt nyomtatásban,¹¹ Lonicer ezt is ismerhette. A várnai csata ismertetésében közölt, a kiadvány többi fametszetéhez hasonlóan Jost Amman rajzai nyomán készült illusztrációk egy részét ugyan Lonicer a kiadványban többször felhasználta, a tény, hogy a szövegben tíz (néha ismétlődő) képet, köztük több csatajelenetet helyezett el, az 1444. évi esemény korabeli jelentőségét mutatja. A *Chronica Turca* harmadik kötete a Szkander bég életét bemutató könyv eredeti, latin nyelvű változatát, illetve Barleti *De expugnatione Scodrensi* című, a szerző szülővárosa, Shkodra 1479. évi török elfoglalását bemutató munkáját tartalmazta.

Vasco Díaz Tanco és Lonicer krónikája hasonló szerkesztési elveket követett: mindkettő elején a törökök eredetéről olvashatunk, majd az oszmán uralkodócsalád genealógiája és története következik, főleg I. Szelim (1470–1520) és fia, I. Szulejmán katonai hódításai. Az oszmánok és keresztények közötti konfliktusok kapcsán nemcsak a háborúkra, hanem a vallási különbségekre is kitérnek. Bár a kiadványok ismertetik a konstantinápolyi udvart és a birodalom életét, vallását, szokásait is, az illusztrációk többsége csatákat, hódításokat, vagyis az oszmánok katonai erejét mutatta be.¹² Találunk képeket bennük a korábbi török uralkodók és ellenségeik történetéről is: Amman egyik, Vasco Díaz Tanco 1577-es kiadványában található illusztrációján a Tamerlane (Timur Lenk) (1436–1405) által vasketrecbe zárt I. Bajazid (1354–1403) szultánt látjuk.¹³ (*I. ábra*) A szultán az 1402. évi ankarai csatában valóban Timur Lenk fogságába esett, s ott is halt meg, vasketrecbe zárása azonban csak mondai elem. A hátborzongató, vadromantikus motívum mindenesetre olyan népszerű volt, hogy még Johann Nepomuk Geiger (1805–1880) 19. századi illusztrációján is láthatjuk.

¹¹ BRODERICUS, Stephanus, *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima*, Cracoviae, apud Hieronymum Vietorem, Die XVIII. Mensis Aprilis, Anno Domini MDXXVII, RMK III, 270. Még az 1527-es megjelenés elfogadásával ld.: KASZA Péter, „Mert látom, hogy [...] néhányan az eseményeket másképp mesélik, mint megtörténtek...”, *Megjegyzések Brodarics István Historia verissimájának keletkezéstörténetéhez = Irodalomtörténeti Közlemények*, 111(2007), 4–5, 323–342; *Brodarics-émlékkönyv, Egy különleges pártváltás a mohácsi csata után, Brodarics István szerémi püspök búcsúlevele I. Ferdinánd királyhoz, 1527. március 18. Dévény, összeáll. Kasza Péter, Pálffy Géza, Bp., 2011. Az 1527-es megjelenés megkérdőjelezésével: KASZA Péter, *Egy elveszett kiadás nyomában, Brodarics István Históriajának első kiadásáról, Clio inter arma, Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. Tóth Gergely, Bp., 2015 (Magyar történelmi emlékek, Értekezések), 39–64.*

¹² SMITH 2014, i. m. 153–157.

¹³ TANCO 1577, i. m. 9v; LONICER 1578, i. m. I, 12v. Vö.: BARTRUM 2003, i. m. 5/V, 225; SMITH 2014, i. m. 157.

1. ábra. Könyvillusztráció, [TANCO, Vasco Diaz], Türkische Chronica...,
Frankfurt, Feyerabend, 1577, 9v

A török krónikákban szereplő képek egy részével ugyanakkor – s nem csak török témájúakkal – már Feyerabend korábbi kiadványaiban is találkozunk. Az 1566-os *Thurnierbuch*ban¹⁴ látható fametszet például, mely egy török követség ünnepélyes fogadását ábrázolja a császári udvarban (*Wie Keiser Heinrich der erst Botschafft außschickt / und sich wider die ungläubigen rüst*),¹⁵ szerepel majd

¹⁴ [RÜXNER, Georg], *Thurnier Buch, Von Anfang, Vrsachen, Vrsprung vnd Herkommen der Thurnier im Heyligen Römischen Reich Teutscher Nation, wie viel öffentlicher Landthurnier von Keyser Heinrich dem Ersten dieses Namens an biss auff den jetztregierenden Keyser Maximilian den Andern... vnd in welchen Stetten die alle gehalten... Alles jetzunder von neuwem zusammen getragen, mit schönen neuwen Figuren, sonderlich auch der adelischen Wappen, auffs schönest zugericht*, Frankfurt, Feyerabend, 1566; [FRANCOLIN, Hans von], *Thurnier Buch, Warhafftige Beschreibunge aller kurzweil und Ritterspil, so der durchleuchtigst, Großmechtigst Fürst und Herr, Herr Maximilian... dem Allerdurchleuchtigsten... Herrn Ferdinand, erwehlten Römischen Keyser... zu gehorsamsten wolgefallen, und zu frölicher ankunfft deß Hochgebornen Fürsten und Herrn, Herrn Albrecht Herzogen in Beyern... bey und in der weitberümpften Statt Wien, zu Rossz und Fuß, auff Wasser und Land, mit sonderer verwunderung und frolockung lassen halten*, Frankfurt, Feyerabend, 1566.

¹⁵ RÜXNER 1566, i. m. IIr. Vö.: S. PETERS 1985, i. m. 362, 371, 378; BARTRUM 2002, i. m. 5/II, 47. A könyvhöz vö.: SMITH 2014, i. m. 154.

– többek között – a latin nyelvű török krónikának a várnai csatáról,¹⁶ illetve Szkander bég életéről készült leírásában,¹⁷ ez utóbbiban azonban már *Legatio Ottomani ad inducias ab Hungaris in decennium petendas, quibus etiam Mysiam sine bello offert* képaláírással. Az 1566-os kiadvány lovagi tornát ábrázoló jelenete (2. ábra) (*Underricht deß Thurniersgezeugk*) Lonicer krónikájában találékony módon a *Paulus vincit Barbarum in duello* téma illusztrációjaként szerepel.¹⁸ Leonhard Fronsperger (1520 k.–1575) számos későbbi kiadást megért, korának hadászati elméleteit és technológiáját átfogóan ismertető, a katonai képzésben is fontos szerepet játszó, Feyerabend által 1573-ban megjelentetett munkájában is találkozunk olyan török témájú képekkel, köztük csatajelenettel, melyek felbukkannak majd a krónikákban.¹⁹

Feyerabend 1566-ban egybekötve, de újrakezdett oldalszámozással jelentette meg Georg Ruxner (mint a könyv bevezetőjében olvashatjuk: „Hierusalem Eraldo und kündiger der Wappen”), illetve Hans (Johann) von Francolin (1520 k.–1580 után)²⁰ lovagi tornával foglalkozó könyvét, a *Thurnierbuchot*.²¹ Ruxner könyve először 1530-ban látott napvilágot,²² majd 1532-ben és 1533-ban újra

¹⁶ LONICER 1578, i. m. II, 5, 47, 59.

¹⁷ LONICER 1578, i. m. III, 213r. Ld. még: 192r, 221r.

¹⁸ RUXNER 1566, i. m. XXIr; LONICER, AMMAN, 1572, IIII. kép; BARLETIUS 1577, i. m. 122v; LONICER 1578, i. m. III, 59r. Vö.: S. PETERS 1985, i. m. I, 348; BARTRUM 2002, i. m. 5/II, 52.

¹⁹ FRONSPERGER, Leonhard, *Kriegßbuch, Ander Theyl...*, Frankfurt, Feyerabend, 1573, XVr, LXXIIIr, LXXVr; FRONSPERGER, Leonhard, *Kriegßbuch, Dritter Theyl...*, Frankfurt, Feyerabend, 1573, CXXXVv, CXXXIXr, CXLlr, CLXXXIIr, CLXXXIXv, CXCIr stb. A könyv több mint 20 illusztrációját Amman készítette. Vö.: O'DELL 1993, i. m. 23.

²⁰ WINKLER, Gerhard, *Das Turnierbuch Hans Francolins = Wissenschaftliche Mitteilungen aus dem Niederösterreichischen Landesmuseum*, 1(1980), 105–120; GULYÁS, Borbála, *The Fight against the Ottomans in Hungary and the Court Festivals of the Habsburgs in the Sixteenth Century = Identity and Culture in Ottoman Hungary*, eds. Fodor, Pál, Ács, Pál, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 2020 (Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Turkvölker, Band 24), 288–292; GULYÁS, Borbála, *Festivities celebrating the coronations of the Habsburgs Maximilian and Rudolf as king of Hungary in Pozsony/Bratislava, 1563 and 1572 = Eagles Looking East and West, Dynasty, Ritual and Representation in Habsburg Hungary and Spain*, Turnhout, Brepols Publishers, 2021 (Habsburg Worlds, Volume 4), 82.

²¹ RUXNER 1566, i. m.; FRANCOLIN 1566, i. m. 1578-ban, illetve 1579-ben – mindkét könyv – ismét megjelent: [RUXNER, Georg], *Thurnierbuch / Das ist: Warhaffte eigentliche vnd kurtze Beschreibung von Anfang / Ursachen / Ursprung und Herkommen / der Thurnier...*, Frankfurt, Feyerabend, 1578; [RUXNER, Georg], *Thurnierbuch / Das ist: Warhaffte eigentliche vnd kurtze Beschreibung von Anfang / Ursachen / Ursprung und Herkommen / der Thurnier...*, Frankfurt, Feyerabend, 1579; [FRANCOLIN, Hans von], *Thurnierbuch, Warhaffte eigentliche vnd kurtze Beschreibung aller Kurtzweil vnd Ritterspiel so der... Fürst vnd Herr... Maximilian... bey vnd in... Wien... lassen halten...*, Frankfurt, 1578; [FRANCOLIN, Hans von], *Thurnierbuch, Warhaffte eigentliche vnd kurtze Beschreibung aller Kurtzweil vnd Ritterspiel so der... Fürst vnd Herr... Maximilian... bey vnd in... Wien... lassen halten...*, Frankfurt, 1579 (impresszumban 1578).

²² [RUXNER, Georg], *Anfang, vrsprung, vnnnd herkom[m]en des Thurnirs in Teutscher nation, Wieuil Thurnier biß vff den letsten zu Worms, auch wie, vnd an welchen ortten die gehalten...*, Siemern, Rodler, 1530.

2. ábra. Könyvillusztáció, [RÜXNER, Georg], Thurnier Buch, Von Anfang, Vrsachen, Vrsprung vnd Herkommen der Thurnier..., Frankfurt, Feyerabend, 1566, XXIr

kiadták. Francolin, akit 1560-ban a bécsi udvar magyar királyi heroldjának neveztek ki, egy évvel később latin és német nyelven jelentette meg fametszetekkel és rézkarcokkal illusztrált könyvét.²³ Ebben az I. Ferdinánd (1503–1564) és veje, V. Albert (1528–1579) bajor választófejedelem, illetve a felesége tiszteletére 1560. május 24. és június 24. között rendezett nagyszabású bécsi ünneppsorozatról – köztük a lovagi tornákról – közölt részletes beszámolót. Bár mind Rűxner, mind Francolin kiadványában voltak illusztrációk, Feyerabend Amman által készített új képekkel díszítette az 1566-os kiadást. Az új fametszetek némelyikén ugyanakkor a részletek kisebb-nagyobb megváltoztatása ellenére egyértelműen ráismerhetünk a Francolin 1561-es könyveiben megjelent, utólag beillesztett, nagy méretű (381×497 mm) illusztrációk többségére. A különböző mesterek által

²³ FRANCOLIN, Hans von, *Rerym praeclare gestarvm, intra, et extra moenia munitissimae ciuitatis Viennensis... explicatio*, Viennae, Raphael Hofhalter [1561]; *Thurnier Buech Warhafftiger Ritterlicher Thate[n]*, so in dem Monat Junij des vergangnen LX. Jars in vnd ausserhalb der Statt Wienn zu Roß vnd zu Fueß / auff Wasser vnd Lannd gehalten worden / mit schönen figuren contrafect... / durch Hannsen von FRANCOLIN Burgunder... beschrieben, Wien, Raphael Hofhalter, [1561]. Vö.: BÁNFI Szilvia, *A sokszorosított grafika szerepe Raphael Hoffhalter tipográfus tevékenységében = Művészettörténeti Értesítő*, 68(2019), 1–2, 7, 9, 11, 14; GULYÁS 2020, i. m. 287–291.

készített rézkarcok²⁴ az udvari ünnepeket (bál, ünnepi vacsora), illetve a gyalogos, lovas és vízi (3. ábra) tornajátékokat mutatták be.

3. ábra. Könyvillusztráció, Thurnier Buech Warhafftiger Ritterlicher Thate[n]... / durch Hannsen von FRANCOLIN Burgunder... beschriben, Wien, Raphael Hofhalter; [1561?], LXXVIv utáni kép

A hét rézkarc közül hat tükörfordított kompozíciójával találkozunk az 1566-os frankfurti kiadvány, illetve a későbbi kiadások fametszetein, mind a Rűxner, mind a Francolin által írt részben.²⁵ (4. ábra) Feyerabend 1566-os kiadványában

²⁴ Felsorolásukat ld.: BÁNFI 2019, i. m. 10–11.

²⁵ FRANCOLIN i. m. 1561 (*Thurnier Buech*) XXIIIv utáni kép = RÜXNER 1566, i. m. LXIV; FRANCOLIN 1566, i. m. IIIr, VIv, VIIIv, LXXIIIv; FRANCOLIN 1578, i. m. IIIr, VIv, VIIIv, LXXIIIv; FRANCOLIN 1579, i. m. IIIr, VIv, VIIIv, LXXIIIv; RÜXNER 1579, i. m. LIXv; FRANCOLIN i. m. 1561 (*Thurnier Buech*), XXVv utáni kép = RÜXNER 1566, i. m. XLIIr, CIXv, CCVIr; FRANCOLIN 1566, i. m. VIr, XIXr, XXXVIv, LVIIv, LXXXv; FRANCOLIN 1578, i. m. VIr, XXXVIv, LVIIv, LXXXv; FRANCOLIN 1579, i. m. VIr, XXXVIv, LVIIv, LXXXv; RÜXNER 1579, i. m. XLIV, CVIIr, CXCIXr; FRANCOLIN i. m. 1561 (*Thurnier Buech*) XXXIV utáni kép = RÜXNER 1566, i. m. XXIXv, XXXVIv, XLVIIv, LIr, LVIIv stb. FRANCOLIN 1566, i. m. XIXv, XXIV; FRANCOLIN 1578, i. m. XIXv, XXIv; FRANCOLIN 1579, i. m. XIXv, XXIv, RÜXNER 1579, i. m. XXIXv, XXXVIr, XLIV, LIr, LVIIr, LXIV, LXXXVIIIv, XCVIIIv, CVIIIr; FRANCOLIN i. m. 1561 (*Thurnier Buech*) XXXVIIv utáni kép = RÜXNER 1566, i. m. XXVIIv, LVv, CCVIIr; Francolin 1566, i. m. XIr, XXIIIv, XXVv, LXIXr;

4. ábra. Könyvillusztáció, [FRANCOLIN, Hans von], Thurnier Buch, Warhafftige Beschreibunge aller kurzweil und Ritterspil..., Frankfurt, Feyerabend, 1566, IIr

– ezen belül Francolin könyvében – megjelenik annak a fametszetnek a változata is, amelyik az 1560-as bécsi ünnepeken a gyalogságot vezető ifjú Heinrich von Plauen (1536–1572) meissenai őrgrófot ábrázolta. A képmás az 1561-es kiadásokban két variációban szerepel: a német kiadás Hans Sebald Lautensack (1520 k.–1565 k.) által szignált fametszetén a zászlót vivő őrgrófot egyedül, míg a latin nyelvűben jóval kisebb méretben ábrázolt fegyverhordozójával együtt látjuk. (5. ábra) Feyerabend 1566-os kiadványa számára ez utóbbit metszették újra.²⁶ (6. ábra) Az 1561-es Francolin-könyvből „áttemelt” képek némelyikét Feyerabend később teljesen eltérő témájú könyvek díszítésére is felhasználta. Az 1560-as bécsi események ünnepi udvari vacsoráját ábrázoló rézkarc nyomán

FRANCOLIN 1578, i. m. XIr, XXIIIv, XXVv, LXIXr; FRANCOLIN 1579, i. m. XIr, XXIIIv, XXVv, LXIXr; RÜXNER 1579, i. m. XXVIIv, LIIIr, CCr; FRANCOLIN i. m. 1561 (*Thurnier Buech*) LXXVIv utáni kép = FRANCOLIN 1566, i. m. XVIIr, LXXIVv, XXIXv, XXXVIIIr, LXXIIIv, LXXVIv; FRANCOLIN 1578, i. m. XVIIr, XXIXv, XXXVIIIr, LXXIIIv, LXXVIv; FRANCOLIN 1579, i. m. XVIIr, XXIXv, XXXVIIIr, LXXIIIv, LXXVIv; FRANCOLIN 1566, i. m. LIXv, LXXVv; FRANCOLIN 1578, i. m. IIr, LIXv, LXXVv; FRANCOLIN 1579, i. m. IIr, LIXv, LXXVv. Vö.: WINKLER 1980, i. m. 119–120; S. PETERS 1985, i. m. II, 790, 802; BARTRUM 2002, i. m. 5/II, 56, 57, 58, 60, 62.

²⁶ FRANCOLIN 1561, i. m. (*Thurnier Buech*) XIIIv, FRANCOLIN 1561, i. m. (*Rervm*) XIV = FRANCOLIN 1566, i. m. IXr; FRANCOLIN 1578, i. m. IXr; FRANCOLIN 1579, i. m. IXr. Vö.: BÁNFI 2019, i. m. 9–10. Vö.: BARTRUM 2002, i. m. 5/II, 61.

5. ábra. Könyvillusztráció, *FRANCOLIN, Hans von, Rervm praeclare gestarvm, intra, et extra moenia mvnitissimae ciuitatis Viennensis... explicatio, Viennae, Raphael Hofhalter [1561?], XLv*

készített fametszettel például egy 1581-ben megjelent szakácskönyvben kétszer is találkozunk, fejedelmi bankettek illusztrációjaként.²⁷

Feyerabend 1576-ban, majd 1579-ben – számos korábbi európai kiadás után – német nyelven megjelentette Siegmund von Herbersteinnak (1486–1566), négy Habsburg-császár diplomatájának már a saját korában is óriási népszerűsége és ismertsége szert tett, Oroszország első ismertetéseként számontartott útleírását.²⁸ Ebben szintén felfedezhetők a Fronsperger könyvében, illetve a későbbi török krónikákban szereplő képek.²⁹ Bár egy 1999-es osztrák könyv közülük két jelene-tet Herbersteinnak Szulejmán szultánnál, illetve III. Vaszilijnál (1479–1533) tett látogatása ábrázolásaként (ezen a képen egy díszes sátorban ülő, előkelő törököt, mellette egy fegyveres janicsárt, előttük pedig audienciára érkező török urakat látunk)³⁰ (7. ábra) határozza meg,³¹ az illusztrációk valójában függetlenek a szövegtől, hiszen az útleírás megjelenése előtt már Fronsperger könyvében, majd a török krónikákban és más kiadványban is találkozunk velük.³² Feltehetően egy szultáni audienciát ábrázol az az illusztráció is, amely mind az 1576-os oroszországi útleírásban, mind a török krónikákban megjelenik.³³ A tatárok, illetve a törökök leírását Herberstein útleírásában egy olyan fametszet tette szemléletessé, mely egy előkelő törököt, s egy mögötte álló janicsárt ábrázol, s melyet már

²⁷ [Ein] new Kochbuch..., Frankfurt, Feyerabend, 1581, 7r, 11r.

²⁸ [HERBERSTEIN, Siegmund von], *Die Moscouitische Chronica, Das ist Ein gründliche beschreibung oder Historia / deß mechtigen vnd gewaltigen Großfürsten in der Moscauw...*, Frankfurt, Feyerabend, 1576. Utánnomás: Frankfurt, 1579. Legújabbán ld. részletes irodalommal: PAPP Júlia, *Siegmund von Herberstein kiadványainak magyar vonatkozású illusztrációi = Magyar Könyvszemle*, 137(2021), 1–38.

²⁹ Vö.: PAPP 2021, i. m. 36–37. – több példával.

³⁰ HERBERSTEIN 1576, i. m. 51r, 123v.

³¹ SENFT, Hilde und Willi, *Aufbruch ins Unbekannte. 50 österreichische Forscher und Entdecker von Herberstein bis Harrer*, Graz, L. Stocker, 1999, 17, *Herberstein vor Sultan Süleyman II. „dem Prächtigen“* képaláírással; SENFT 1999, i. m. 19, *Empfang bei Großfürst Johannes Basilius in Moskau* képaláírással.

³² Vö.: PAPP 2021, i. m. 38. 132. j. Ld. még: BARLETIUS 1577, i. m. 5v; [ÁLVARES, Francisco], *General Chronicon/ Das ist: Warhaffte eigentliche vnd kurtze Beschreibung/ vieler namhaffter/ vnd zum theil biß daher vnbekannter Landschafften*, Frankfurt, Feyerabend, 1576, 109v, 168v; [ÁLVARES, FRANCISCO, CORSALI, Andrea], *General Chronica/ Das ist: Warhaffte eigentliche vnd kurtze Beschreibung/ vieler namhaffter/ vnd zum theil biß daher vnbekannter Landschafften/ Erstlich deß Großmechtigen vnd gewaltigen Herrn Priester Johan[n]s/ Königs in Morenlandt/ Königreichen vnd Herrschafften/ auch derselbigen beyde Geistliche vnd Weltliche Regiment*, Frankfurt, Feyerabend, 1581, 13v, 119r.

³³ HERBERSTEIN 1576, i. m. 105r; LONICER 1578, i. m. I, 1r; LONICER 1578, i. m. II, 2; LONICER 1578, i. m. III, 19r, 127r, 167v stb.

Fronsperger 1573-as munkájában is megtalálunk.³⁴ Mindkét kiadványban szerepel több, a törökök és keresztények harcát ábrázoló csatajelenet is.³⁵

A Feyerabend kiadásában megjelent török krónikák (különösen Lonicer könyvének harmadik kötete) illusztrációs anyagát sajátos eklektikusság jellemzi: a keleties, török témák és motívumok mellett számos képen antik ruhájú, fegyverzetű embereket, illetve ókori harci elefántos, harci szekeres csatajeleneteket látunk. A jelenség okát abban kereshetjük, hogy a kiadó Titus Livius (Kr. e. 59–17) és Lucius Annaeus Florus (74 k.–147 után) római történetírók 1568-ban szintén általa megjelentetett, a rómaiak történetét a város alapításától (*ab urbe condita*) bemutató, gazdagon illusztrált, német nyelvű munkájából³⁶ is tett közzé bennük fametszeteket.

Illusztrációkkal már Titus Livius munkájának 1505-ös, Johann Schöffner mainzi nyomdájában, Bernhard Schöffnerlin (1436 k.–1501) és Iuone Wittich von Gamelburg fordításában megjelenő, német nyelvű kiadásában³⁷ is találkozunk. Bár a kiadványban található 236 fametszetes illusztráció az elbeszélte történet eseményeit mutatta be – látjuk a kosárban a Tiberisbe tett Romulust és Remust, egy másik jeleneten, ahogy a gyermekeket később felnevelő házaspár magához veszi őket (mellettük áll a farkas), Remus Romulus általi megölését, a szabin nők elrablását stb. – a jelenetek 15. század végi környezetben játszódnak (épületek, szereplők ruházata stb.). A 15. század végén, a 16. század elején a könyvkiadók még nem fordítottak különösebb figyelmet arra, hogy történeti kiadványaikat a bemutatott korszak viseletét, fegyverzetét, épületeit valamennyire is korhűen ábrázoló illusztrációkkal díszítsék: a képeken az olvasók többnyire saját koruk külsejével találkoztak.

Az ókori történeti munkának később is jelentek meg európai kiadásai, s az 1560-as években Sigmund Feyerabend is tervbe vette, hogy Jost Amman illusztrációival egy új Livius-kiadást készít. A 16. század második felében már egyre többen igyekeztek hitelesnek tűnő illusztrációkat megjelentetni kiadott történeti munkáikban. Feyerabend Titus Livius római történetéhez például nemcsak egyes konkrét jeleneteket ábrázoló képeket készíttetett, hanem arra is törekedett, hogy a fametszeteken megelevenedjen az ókori világ, fegyvereivel, épületeivel, ruháival, harci szekereivel, Hannibál elefántjaival együtt. Az 1568-ban megjelent kötet

³⁴ HERBERSTEIN 1576, i. m. 75v, 88r; FRONSPERGER 1573. i. m. III, CXXXIXv; CCCXXIIIr; ÁLVARES, CORSALI 1581, i. m. 13v. Vö.: BARTRUM 2002, i. m. 5/IV, 269.

³⁵ FRONSPERGER 1573, i. m. III, CXXXIXr, CXLlr; HERBERSTEIN 1576, i. m. 83r, 120r, illetve FRONSPERGER 1573. i. m. III, CXLv; HERBERSTEIN 1576, i. m. 79v.

³⁶ [LIVIVS, Titus], *Titus Liuius, Vnd Lucius Florus, Von Ankunfft vnd Vrsprung deß Römischen Reichs, der alten Römer herkommen, Sitten, Weyßheit... Auch von allerley Händeln vnd Geschichten, so sich in Fried vnd Krieg, zu Rom, in Italia, vnd bey andern Nationen... fast innerhalb acht hundert jaren... biß auff der ersten Römischen Keyser Regierung, verlossen vnd zugetragen... Durch Zachariam Müntzer, Mit schönen Figuren geziert, deßgleichen vorhin im Druck nie außgangen*, Frankfurt, Feyerabend, 1568. Vö.: KUNZE 1993, i. m. 263.

³⁷ SCHÖFFERLIN, Bernhard, Iuone Wittich von Gamelburg, *Römische Historie vß Tito Liuiio gezogen*, Mentz, 1505. Vö.: KUNZE 1993, i. m. 263.

6. ábra. Könyvillusztráció,
[FRANCOLIN, Hans von], Thurnier Buch, Warhafftige Beschreibunge aller kurzweil und
Ritterspil..., Frankfurt, Feyerabend, 1566, IXr

képei már antikizálók voltak, azaz sokkal „korhűbbek”, „hitelesebbek”, mint az 1505-ös kiadáséi. Az ilyenfajta hitelességre törekvéssel egyébként az európai könyvkiadásban már korábban is találkozunk: a fiatal korban fogolyként Drinápolyba került Georgius de Hungaria (1422 k.–1502), azaz Magyarországi György törökországi élményeit bemutató, Sebastian Franck által latinból németre fordított, 1530-as kiadványban például már hitelesnek tűnő törökábrázolások szerepelnek.³⁸

7. ábra. Könyvillusztráció, HERBERSTEIN, Siegmund, Die Moscouitische Chronica, Das ist Ein gründliche beschreibung oder Historia / deß mechtigen vnd gewaltigen Großfürsten in der Moscauw..., Frankfurt, Feyerabend, 1576, 123v

Feyerabend ugyanakkor nem volt teljesen következetes a hitelesség kérdésében. Az 1568-as Livius-kötet címében öntudatosan hirdeti ugyan, hogy az illusztrációk itt kerültek először közlésre (*Mit schönen Figuren geziert, deßgleichen vordin im Druck nie außgangen*), néhány képpel már korábbi kiadványaiban is találkozunk. A Romulust és Remust szoptató farkas ábrázolása például már Caius Plinius Secundus (Kr. u. 23/24 – Kr. u. 79) 1565-ben szintén Feyerabend által kiadott munkájának farkasokról szóló fejezetében megtalálható,³⁹ s ugyanennek a kötetnek az Augustus császárról szóló részéből vehetett át a kiadó egy tengeri

³⁸ [HUNGARIA, Georgius de], *Cronica, Abconterfayung und entwerffung der Türckey*, Augsburg, Heinrich Steiner, 1530.

³⁹ [PLINIUS, Caius Secundus], *Caij Plinij Secundi... Bücher und schriften von der Natur, art und eigenschaft der Creaturen oder Geschöpfe Gottes... aus dem Latein verteutscht durch Johan-*

jelenetet is.⁴⁰ Számos fametszettel – köztük a Lucius Quinctius Cincinnatushoz (Kr. e. 519 – Kr. e. 430) kapcsolódó jelenettel – az 1566-os *Thurnierbuch*ban is találkozunk.⁴¹ (8. ábra) Többször szerepel az 1568-as Livius-kötetben a *Thurnierbuch* korábban említett, követfogadást ábrázoló képe is.⁴²

A frankfurti kiadó 1568-ban latin nyelven is megjelentette Livius ókori történeti munkáját. Mint az Österreichische Nationalbibliothekban őrzött, színezett fametszetekkel díszített példányból kitűnik, a két kötet illusztrációs anyaga nagyjából, de nem teljesen, megegyezik.⁴³ Philipp Lonicer 1572-ben önálló, latin nyelvű kötetben adta ki – Sigmund Feyerabendnek ajánlva – a Livius-kötet képanyagát, nyolcsoros versekkel magyarázva az illusztrációkon látottakat.⁴⁴ Egyes jelenetekkel – eltérő magyarázatokkal – a Livius-kötetekhez hasonlóan itt is többször találkozunk, némelyik fametszet pedig csak az albumban szerepel. Az illusztrációk 1573-ban német nyelvű magyarázó versekkel újból megjelentek.⁴⁵

Liviusnak az ókori Róma történetét ismertető munkáját 1574-ben, illetve 1575-ben Strassburgban Theodosius Rihel is megjelentette, különböző mintájú díszes keretekbe helyezett új, Ammanéihoz hasonlóan antikizáló jellegű fametszetes illusztrációkat készíttette hozzá Tobias Stimmerrel (1539–1584). A 131 kép egy része itt is többször szerepelt a kötetben.⁴⁶ A Livius-kötetben található képekhez hasonló, díszes kereteket látunk azokon a fametszeteken is, melyeken Stimmer Paolo Giovio (1483–1552) nocerai püspök híres férfiakat ábrázoló,

nem Heyden... Frankfurt, Feyerabend, 1565, 136. Vö.: LIVIUS 1568, i. m. Das I. Buch, 11. Vö.: S. PETERS 1985, i. m. I, 347; BARTRUM 2002, i. m. 5/I, 241,

⁴⁰ PLINIUS 1565, i. m. 61. Vö.: LIVIUS 1568, i. m. Das XIX. Buch, 7; Das XXX. Buch, 57, Das XXXII. Buch, 26 stb.

⁴¹ RÜXNER 1566, i. m. Vv; LIVIUS 1568, Das VII. Buch, 49; LONICER, Philipp, AMMAN, Jost, *Icones Livianae, Praecipvas Romanorum Historias Magno Artificio Ad Vivvm Expressas oculis repraesentantes...* 1572. [Impressvm Francofurti Ad Moenvm... 1573]. XXI. kép. Vö.: PETERS 1985, 357; BARTRUM 2002, i. m. 5/I, 48.

⁴² RÜXNER 1566, i. m. Iir, XVIv; LIVIUS 1568, i. m. Das XXX. Buch, 72. (Asdrubal Hebus strafft den Annibal / daß er in gemeiner bekümmernuß lacht), Das XXXI. Buch, 13. (Ptolemt Bottschaft) stb.; LONICER, AMMAN 1572, i. m. XXXII. kép, XLIX. kép, LXIII. kép.

⁴³ [LIVIVS, Titus], *Titi Livii Patavini, Romanæ Historiæ Principis, Libri Omnes, Qvotqvot Ad Nostram Ætatem Pervenervnt...*, Frankfurt, Feyerabend, 1568. (Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken. Jelzet: 53.P.15).

⁴⁴ LONICER, AMMAN 1572, i. m. Vö.: HARJES, Imke, *Figurenbände der Renaissance, Entwicklung und Rezeption einer Buchgattung (1533–1600)*, Weimar, Verlag und Datenbank für Geisteswissenschaften, 2008, 59.

⁴⁵ *Neuwe Liivische Figuren, darinnen die gantze Römische Historien künstlich begriffen und angezeigt...* Geordnet und gestellt durch... Johan BOCKSPERGERN..., Frankfurt, Feyerabend, 1573. Vö.: HARJES 2008, i. m. 59.

⁴⁶ [LIVIVS, Titus], *Titus Livius, Vnd Lucius Florus, Von Ankunfft unnd Ursprung des Römischen Reichs...*, Straßburg, 1574. Vö.: BENDEL, Max, *Tobias Stimmer*, Zürich, Berlin, 1940, 86–89; *Spätrenaissance am Oberrhein*, Ausstellung im Kunstmuseum, Basel, 1984, 57. tétel, 175–176. Vö.: KUNZE 1993, i. m. 263.

részben érmek és medaillonok alapján készült festményeket őrző, nevezetes címő arcképgyűjteményének darabjait örökítette meg.⁴⁷

**Der Römische Keyser rüſtet ſich ſampt ſeinen zweyen
Söhnen/vnd mit ſeinem eignen Volck.**

8. ábra. Könyvillusztáció, [RÜXNER, Georg, FRANCOLIN, Hans von]. Thurnier Buch, Von Anfang, Vrsachen, Vrsprung vnd Herkommen der Thurnier im Heyligen Römischen Reich Teutscher Nation..., Frankfurt, Feyerabend, 1566, Vv

Feyerabend tehát a Titus Livius és Lucius Annaeus Florus ókori történetében szereplő eseményeket szemléltető antikizáló képeket alkalmasnak ítélte Barleti

⁴⁷ [GIOVIO, Paolo], *Pauli IOVII Novocomensis Episcopi Nucerini Elogia virorum bellica virtute illustrium...*, Basil, Petri Pernaie typographi, 1575; STIMMER, Tobias, *Eigentliche und gedenkwürdige Contrafacturen oder abbildungen wolverdienter unnd weiterberümpter Kriegshelden auss des hochwürdigen Bischoffs Pauli Jovii Elogiis oder Rhumschriften gezogen...* Basel, Peter Perna, 1577. Vö.: BENDEL 1940, i. m. 89–90; BIETENHOLZ, Peter G., *Historia and Fabula, Myths and Legends in Historical Thought from Antiquity to the Modern Age*, Leiden, New York, Köln, Brill, 1994, 205; ZIMMERMAN, T. C. Price, *Paolo Giovio, The Historian and the Crisis of Sixteenth-Century Italy*, New Jersey, Princeton University Press, 1995; GAYLARD, Susan, *Hollow man, Writing, Objects, and Public Image in Renaissance Italy*, New York, Fordham University Press, 2013, 168–169.

Szkander bég életét bemutató könyvének, Lonicer török és – mint látni fogjuk – Antonio Bonfini magyar krónikájának, illetve más kiadványainak az illusztrálására. A *Thurnierbuch*nak a német-római császárt – a történetben szereplő I. (Madarász) Henrik (876 k. – 936) valójában német király volt, majd csak II. Henrik (973–1024) lesz német-római császár – két fiával és kíséretével ábrázoló, *Der Römische Keiser rüstet sich sampt seinen zweyen Sünden / und mit seinem eignen Volck* című említett fametszete (8. ábra) nemcsak Titus Livius történeti munkájában szerepelt, hanem többször feltűnik Lonicer krónikájában,⁴⁸ s találkozunk vele a Szkander bég életét bemutató 1577-es kiadványban, illetve a Bonfini-kötetben is.⁴⁹ A *Thurnierbuch*ban és Lonicer krónikájában is szereplő, lovon ülő páncélos vitézek összecsapását bemutató, említett illusztráció az *Icones Livianae*-ban a római Consualia ünnephez (Consuales Ludi) kapcsolódó harci játékokat elevenítette meg (*Sabinarvm Naptvs dvm Consualia celebrantur*).⁵⁰ (2. ábra) Úgy tűnik tehát, hogy Feyerabend az illusztrációk egy részét első felhasználásukkor konkrét szövegrészekhez készítette, később azonban már eltérő korszakok történelmét bemutató, különböző témájú könyvekben is felhasználta őket. Másik részükön, mint például néhány csatajeleneten, követfogadást vagy koronázást ábrázoló képen, talán általános képi toposzokat rajzoltatott meg, melyek még univerzálisabban voltak alkalmazhatóak. Amman török, illetve antik témájú képeinek egy része megtalálható az 1578-ban művészeti modellkönyvként kiadott, majd 1599-ben bővített tartalommal újra megjelentetett *Kunstbüchlin*ben is, melyek különösebb rendszer nélkül tették közzé a művész legkülönbözőbb témájú, jellegű fametszeteit.⁵¹

Illusztrációk átvételével a török krónikák szultánportréinál is találkozunk. Azt, hogy ezek értelemszerűen képzeleti portrék voltak, hiszen – főleg a korábbi időszakok oszmán uralkodóiról – Feyerabendék nem ismerhettek hiteles arcképeket, az is jelzi, hogy ugyanazt a portrét a *Türkische Chronica* 1577-es, illetve a *Chronica Turca* 1578-as kiadásában alkalmanként különböző uralkodók képmásaként tették közzé. A *Türkische Chronica* Bajazethet, azaz I. Bajazidot ábrázoló portréja (6v) például Lonicer kiadványának első kötetében (16v) Mahometes Primus, azaz I. Mehmed (1387 k.–1421) arcképeként tűnt fel, míg az I. Bajazid uralkodását követő interregnum (1402–1413) alatt „uralkodó” Calepinus Cyricelibes, azaz Süleyman Çelebi (Bajazid fia) (1377–1411) *Türkische Chronica*-beli arcképe (10r) a *Chronica Turca* első kötetében (10r) megegyezik a második szultán, Orhanes, azaz Orhán (1281 k.–1362) ábrázolásával. Lonicer kiadványának első kötetében „Calepinus Cyricelibes QVI et Cibelinus Quintus Turcorum Imperator” arcképeként (16r) természetesen az 1577-es kiadásától eltérő illusztrációt találunk, hiszen azt a portrét már Orhán számára „foglalták le”.

⁴⁸ RÜXNER 1566, i. m. Vv; LONICER 1578, i. m. III, 13r. 32v, 46r, 179r, 201v stb.

⁴⁹ BARLETIUS 1577, i. m. 60r.

⁵⁰ LONICER, AMMAN 1572, IIII. kép.

⁵¹ Vö.: 293 *Renaissance Woodcuts for Artists and Illustrators, Jost Amman's Kunstbüchlin*, With a new introduction by Alfred WERNER, New York, 1968.

Talán bizonyos fokú egyeztetésre utal, hogy a *Türkische Chronica* illusztrációja (5v), mely itt a harmadik szultánt, Amurathot, azaz I. Murádot (1326–1389) ábrázolja, az 1578-as török krónika első kötetében (17v) II. Murád (1404–1451) életrajza mellett jelenik meg. Teljes egyezést, azaz következetes átvételt találunk ugyanakkor például Szkander bég képmásának felhasználásakor: ugyanaz a portré jelenik meg Marin Barleti Szkander bégről szóló munkája 1577. évi német nyelvű kiadásának címlapján, mint amellyel a *Türkische Chronica*-ban, (14v) illetve Lonicer kiadványának első (19v) és harmadik kötetében (22v, 176r) az albán fejedelemhez kapcsolódó szövegekben találkozunk. Ugyanez a portré díszíti a *Chronica Turca* Szkander bég életével foglalkozó, harmadik kötetének címlapját is.⁵²

A Feyerabend által készített illusztrációk népszerűségét jelzi, hogy nemcsak a kiadó által megjelentetett könyvekben, hanem más kiadványban is találkozunk velük. Sebastian Münster (1488–1552) monumentális, enciklopédikus jellegű kozmográfiája 16. század végi kiadásának az Oszmán Birodalmat ismertető fejezetében I. Szulejmán és III. Amurates képmását Lonicer *Chronicorum Turcicorum*-jából vették át, bár ott a másodikként említett illusztráció II. Amuratest ábrázolja.⁵³

Az 1581-es Bonfini-kiadás illusztrációi

A magyarok történelmével a 16. századi német olvasók már Mátyás király, illetve II. Ulászló (1456–1516) itáliai származású udvari történetírója, Antonio Bonfini (1427 k.–1502 k.) történeti munkájának (*Rerum Vngaricarum Decades*) 1581-es kiadása előtt is megismerkedhettek. 1534-ben Nürnbergben jelent meg Hans Hauge zum Freistein szerkesztésében Thuróczi János 1488-ban Brünnben, illetve Augsburgban kiadott *Chronica Hungarorum*-jának rövidített, német nyelvű változata,⁵⁴ melyet Freistein kiegészített a Mátyás király bécsi hadjárataitól az 1526. évi mohácsi csatáig terjedő időszak legfontosabb eseményeinek ismertetésével, megemlítve II. Lajos tragikus halálát is. „Ez a kissé átdolgozott munka tekinthető

⁵² Vö.: S. PETERS 1985, i. m. II, 461; BARTRUM 2003, i. m. 5/V, 186, 192.

⁵³ MÜNSTER, Sebastian, *Cosmographie: das ist, Beschreibung Aller Länder, Herrschafften vnd fürnemesten Stetten des gantzen Erdbodens, sampt ihren Gelegenheiten, Eygenschafften, Religion, Gebräuchen, Geschichten vnd Handtierungen, [et]c.* Basel, 1598. Szulejmán képmása: MÜNSTER 1598, i. m. 1297, LONICER 1578, i. m. I, 34v. Amurates képmása: MÜNSTER 1598, 1300, LONICER 1578, i. m. I, 17v.

⁵⁴ FREISTEIN, Hans Hauge zum, *Der Hungern Chronica inhaltend wie sie anfenglich ins land kommen sind mit anzeygung aller irer König, und was sie namhafftiges gethon haben, Angefangen von irem ersten König Athila, un(d) volführt biß auff König Ludwig, so im 1526. jar bey Mohatz vom Türcken umbkomen ist, [Nürnberg], 1534.* Vö.: BORSA Gedeon, *Adalékok a „Hungern Chronica” 1534. évi kiadásának történetéhez = Magyar Könyvszemle*, 77(1961), 286–290; MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. IV–7. tétel, 288.

az első német nyelvű magyar krónikának, mely a forrásául szolgáló krónikához hasonlóan igen népszerű volt, s többször is megjelent.”⁵⁵

Das ander Buch

ertzig jar / vnd nach dem tod Athile dreyhundert vnd ein jar / zugen widerumb ein in Pannoniā die Magyarum oder Hungari / zu der zeyt des kaisers Constantini des fünfften / vnd Zacharie des Pabsts. Als sie nun durch das reich der Bessoum / Alboum / Chumanouū oder Reussen / gen Sufdaliām vnd zu der statt Nyo genant kamen / zugen sie dar nach vber ein hohe albin vnd gepirg / do funden sie vnzelich vil adler oß groß geyer / von der wegen sie nicht bleyben mochten / dann sie von den paumen flugen wie die fliegen / vnd die verzerten inen ir viech / deßhalbē eylenden sie in Pannoniam oder Hungern. Darnach zuben sie vber die perg bey dreyen monaten / vnnnd kamen zu letst an die grenz des Dnger lands / zu dem erdttrich yert Erdel genant / wider den willen der bemelten völkter vnd inwoner.

Von den Siben Hauptleuten vnd Herrn der Hungern. Cap. 14.

D nun diß obgemelt volck hinab kam in dasselbig erdttrich Erdel / besorgten sie das vber fallen der vmbbligende völkter / vnd teilten also alle macht ihres heers / so sie fürten / in Siben teil vnd heer / vnd setzē einem yeden teyl einen sondern haupt man / machten auch Centuriones / zehentner / Kotten vnd Kottmaister / nach gewonlicher weise. Es het ein yedes heer dreißig tausent / achthundert / siben vnd fünffzig streytbare mann. Mit denselben siben hauptleuten vnd iren heern / verordenten sie / zu errettung weib vnd kind vnd iret

9. ábra. Könyvillusztáció, FREISTEIN, Hans Hauge zum, Der Hungern Chronica..., [Nürnberg], 1534. 13v

⁵⁵ MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. 288.

10. ábra. Hans BURGMAIR, Fegyveresek I. Miksa Diadalmenetén, 1516–1518
(ENDRŐDI 2000, i. m. 201.)

A kiadvány a címlapképen kívül számos illusztrációt tartalmaz, némelyiket többször is közzétéve. Figyelemre méltó, hogy a hét vezért (Von den Siben Hauptleuten und Herrn der Hungern. Cap. 14.) ábrázoló metszet (13v), (9. ábra) mind kompozíciójában, mind részleteiben hasonlóságot mutat I. Miksa (1459–1519) id. Hans Burgkmair (1473–1531) rajzai nyomán készített monumentális fametszetes *Diadalmenetének* magyar fegyvereseket ábrázoló jelenetével.⁵⁶ (10. ábra) A szabadban, füves-göröngyös talajon egymás mellett álló ábrázoltak némelyike (a *Diadalmeneten* öt előkelő ruházatú férfi látható) mindkét képen övkendővel összekötött köntöst, fegyverként pedig buzogányt, illetve tárcsapajzsot visel. A lábszárközépig érő köntös volt „az a ruhadarab, mely egyes részleteket variálva szinte attribútumszerűen bukkan fel újra meg újra a Hans Burgkmair által Miksa publikációihoz készített ábrázolásokon, a kortárs vagy időtlen magyar viselet szerepében. Ezek, a *Weißkunig*, a *Diadalmenet...* és a *Genealógia* egyes lapjai...

⁵⁶ Az ábrázolásról ld. pl.: SZENDREI János, *Magyar viseletképek címeres leveleinkben = Archaeologiai Értesítő*, 11(1891), 390–391; Az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen*, Magyarország. I, Bp., 1888, 153; FRAKNÓI Vilmos, *A Hunyadiak és a Jagellók kora = A magyar nemzet története*, IV, szerk. Szilágyi Sándor, Bp., Athenaeum, 1896, 496; *Mohácsi emlékkönyv*, 1526, szerk. Lukinich Imre, Bp., K. M. Egyetemi Nyomda, 1926, 49 (repr.). „Miksa császár magyar testőrségének díszruháinak alakjai.” – olvashatjuk egy későbbi viselettörténeti tanulmányban: VARJÚ Elemér, *A magyar viselet a középkor végén = Magyar renaissance*, szerk. Domanovszky Sándor, [Bp. 1939] (*Magyar művelődéstörténet*, 2), 503; ENDRŐDI Gábor, *Szent István I. Miksa császár síremlékén* = MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. 201, 7. kép, 215–216.

a magyar kozsümtörténeti irodalom legfontosabb forrásai közé is bekerültek.”⁵⁷ Ezek a viseletek – mint látni fogjuk – „a 16. század eleji Németországban... történetileg differenciálatlan egységet alkotnak, bennük archaikus és modern különbsége nem jut jelentőséghez: egyaránt alkalmazhatók kortörténeti jelenségekre és a még pogány magyarok vagy a hunok ábrázolásához – vagy éppen Szent István ikonográfiájához”.⁵⁸

Arra, hogy az 1534-es magyar krónika illusztrátora ismerhette az I. Miksa „emlékezetpolitikájához” (Gedechnus) kapcsolódó, sokszorosított grafikai munkákat, a hét vezért ábrázoló képen kívül a kötet egy másik fametszetéből is következtethetünk. Bár az önéletrajzi ihletésű *Weisskunig*, mely III. Frigyes (1415–1493) és I. Miksa életét, uralkodását mutatta be, nyomtatásban először csak 1775-ben látott napvilágot, a kézirathoz id. Hans Burgkmair és Leonhard Beck (1480 k.–1542) által 1514–1516 körül Augsburgban készített több mint 250 fametszet egy részének próbanyomatai hamar ismertté váltak, s motívumaik gyakran bukkannak fel a 16. századi sokszorosított grafikákon. Úgy vélem, hasonlóság fedezhető fel egy, az 1534-es krónikában kétszer is szereplő koronázási jelenet,⁵⁹ illetve a *Weisskunig* Szép Fülöp (1478–1506) kasztíliai királlyá koronázását ábrázoló fametszete között: a trónon ülő uralkodó körül mindkét képen hasonló fazonú kalapot viselő férfiak állnak, miközben közülük kettő a trónon ülő fejére helyezi a koronát.⁶⁰

Az övvel átkötött köntös mellett gyakori, sztereotipikus eleme volt a korban a magyar viseletnek a hosszú strucctollal díszített süveg is,⁶¹ mellyel az 1534-es magyar krónika hét vezért, illetve a *Diadalmenet* magyarokat ábrázoló metszetén is találkozunk. A dús tolldísz a *Weisskunig* számos, a magyarokhoz kapcsolódó képen megjelenik: ilyet látunk például azon a lapon, amelyen 1451-ben III. Frigyes

⁵⁷ ENDRÓDI 2000, i. m. 201.

⁵⁸ ENDRÓDI 2000, i. m. 201.

⁵⁹ A *Történelem – kép* című kiállítás katalógusa a jelenetet I. Albert koronázásaként határozza meg: MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. IV–7. tétel, 288, a jelenet azonban már szerepelt I. Béla (1016–1063) székesfehérvári megkoronázásának említésekor is: Wie Hertzog Bela zu Stulweissenburg zu König gekrönt ward, Cap. 36. FREISTEIN 1534, i. m. 23v; Wie Hertzog Albrecht von Osterreich / König in Hungern und auch Römischer könig erwelet ward. Ca[p]. 119. FREISTEIN 1534, i. m. 50v.

⁶⁰ *Der Weiß Kunig, Eine Erzählung von den Thaten Kaiser Maximilian des Ersten*, Von Marx TREITZSAURWEIN aus dessen Angaben zusammengetragen, nebst den von Hannsen Burgmair dazu verfertigten Holzschnitten. Herausgegeben aus dem Manuscripte der kaiserl. königl. Hogbibliothek, Wien, Joseph Kurzböck, 1775, 124. kép; *Der Weisskunig, Nach den Dictaten und eigenhändigen Aufzeichnungen Kaiser Maximilians I.* Zusammengestellt von Marx TREITZSAURWEIN von Ehrentreit. Herausgegeben von Alwin Schultz = *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses*, Wien, 6(1888), 382. kép.

⁶¹ A 15–16. századi süvegek tolldíszéről, köztük a strucctolléről ld.: *Magyar viseletek története*, rajzolta és festette Nemes Mihály, szövegét írta Nagy Géza, Bp., Franklin-Társulat, 1900, 133.

(az öreg fehér király) követei megkérlik a portugál királytól Eleonóra kezét.⁶² A motívum feltűnik Hans Weiditz 1520-ban készült, a Lech-mezei csatát ábrázoló fametszetén,⁶³ illetve Sigismund Meisterlin 1522-es augsburgi krónikájának ugyanezt az eseményt bemutató illusztrációján.⁶⁴ Bár a *Thuróczi-krónika* 1536-os augsburgi újabb kiadásában⁶⁵ nem találunk illusztrációkat, a címlapképen, mely egy baldachinos trónon ülő uralkodó előtt álló három előkelő férfit ábrázol, ráismerhetünk a magyar viseletre: a köntösre, illetve a strucctollas süvegre. Érdekes

Im truch petz new außgangē. Anno. M. D. xxxvi.

11. ábra. FREISTEIN, Hans Hauge zum, *Der Hungern Chronica...*,
Augsburg, Philipp Ulhart, 1536, címlapkép

⁶² *Weisskunig* 1775, i. m. 3. kép, *Weisskunig* 1888, i. m. [1.] kép. Vö.: NEMES, NAGY, 1900, i. m. 48. tábla: Magyar viselet a Jagellók korából. 1–2. kép. XXXIX.

⁶³ MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. IV–5. tétel, 284–286.

⁶⁴ MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. IV–6. tétel, 287–288.

⁶⁵ FREISTEIN, Hans Hauge zum, *Der Hungern Chronica, inhaltend wie sy anfenglich ins land kommen seind, mit anzaigung aller jrer Künig, vnd was sy namhafftigs gethon haben, Angefangen von jrem ersten Künig Athila, vnnd volfüret biß auff Künig Ludwig, so im 1526. jar bey Mohatz vom Türcken vmbkom(m)en ist*, Augspurg, Philipp Ulhart, 1536.

módon még a kezében jogart tartó király koronáját is hosszú strucctoll díszíti. (11. ábra) Elképzelhető, hogy erre a tolldíszre utal a Bakócz Tamás 1512. évi januári római bevonulásáról részletesen beszámoló mantovai Stazio Gadio (1480–1534 k.)⁶⁶ is: „Utánok tizenhat szép lovas jött, kik közül hatan lándzsákra illesztett vörös-fehér zászlócskákat lobogtattak; kilenczen vállig leérő tollforgót viseltek fővegükön...”⁶⁷

12. ábra. Könyvillusztáció, [BONFINI, Antonio], *Des Aller Mechtigsten künigreichs inn Vngern...*, Basel, Ruprecht Winther, 1545. XXXVv

Thuróczi krónikája német fordításának megjelenése után néhány évvel Bonfini magyar történetének egy képek nélküli latin,⁶⁸ illetve 1545-ben egy gazdagon illusztrált német nyelvű kiadása⁶⁹ is napvilágot látott. Az utóbbi fametszetei

⁶⁶ Vö.: MODIGLIANI, Anna, *Roma 1512, Echi del Concilio e vita di corte attraverso le lettere di Stazio Gadio = Egidio da Viterbo, Cardinale agostiniano tra Roma e l'Europa del Rinascimento*, Atti del Convegno, Viterbo–Roma 2012, Roma, Roma nel Rinascimento, 2014, 191–202.

⁶⁷ FRAKNÓI Vilmos, *Erdődi Bakócz Tamás élete (1442–1521)*, Bp., Franklin, 1889, 118. Köszönöm Szabó Ágnesnek, hogy felhívta a forrásra a figyelmemet.

⁶⁸ [BONFINI, Antonio] *Antonii Bonfinii Rerum Vngaricarum Decades Tres, Nvnc Demvm Indvstria Martini Brenneri Bistriciensis Transsylvani in lucem æditæ, antehac nunquam excusæ, Qvibus Accesserunt Chronologia Pannonum à Noah usque hæc tempora, & Coronis Historiæ Vngaricæ diuersorum Auctorum...*, Basileæ, Ex Roberti Winter Officina, 1543.

⁶⁹ [BONFINI, Antonio], *Des Aller Mechtigsten künigreichs inn Vngern, warhafftige Chronick vnd anzeigung...*, Basel, Ruprecht Winther, 1545.

„a szöveg tartalmához kapcsolódnak, és az ábrázolt személyek korhű viselete miatt az illusztrált kötet különösen jelentős történeti forrásnak számít”.⁷⁰ Valóban, az illusztrációkon a jóval régebbi korokban élt embereket is 16. századi öltözékben látjuk, gyakran a korábban említett, tipikusan magyar viseletben, övvel összefogott köntösben és strucc- vagy darutollas süvegben. Ezt figyelhetjük meg például a kötet első, az őshaza leírásához mellékelt illusztrációján (Ir) vagy az Attila és Buda harcát bemutató fametszeten (XXXVv).⁷¹ (12. ábra) Zsámboky János 1558-ban Bécsben megjelentette Pietro Ranzano (1428–1492) *Epithoma rerum Hungaricarum*át, 1568-ban pedig Bázelen Bonfini magyar krónikájának teljes szövegét adta ki latin nyelven, mindkettőt illusztrációk nélkül.⁷²

13. ábra. Könyvillusztráció, [BONFINI, Antonio], Ungerische Chronica..., Frankfurt, Feyerabend, 1581, címlapkép

Számos fametszettel találkozunk Bonfini történeti munkájának 1581-ben Feyerabend frankfurti kiadójában megjelent, az 1545-ös kötettől eltérően mind a 45 könyvet tartalmazó, Zsámboky 1568-as bázeli kötete alapján készült, német nyelv-

⁷⁰ MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. 290.

⁷¹ MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. IV–9. tétel, 290.

⁷² [BONFINI, Antonio, SAMBUCUS, Johannes, BRENNER, Martin], *Antonio Bonfinii Rerum Vngaricarum Decades Qvatvor, Cvm Dimidia: Qvarvm Tres priores, ante annos XX, Martini Brenneri Bistriciensis industria editae... multis in locis emendatiores: Quarta uerò Decas, cum Quinta dimidia, nunquam antea excusae, Ioan, Sambvci Tirnauiensis Caes. Maiest. Historici, &c. opera ac studio nunc demum in lucem proferuntur: Vnà cum rerum ad nostra usque tempora gestarum Appendicibus aliquot... Acceßit etiam locuples Rerum & uerborum toto Opere memorabilium Index*, Basileae, 1568.

vű kiadásában is.⁷³ A kiadó a címlapképen (13. ábra) és a Zrínyi Györgynek szóló ajánlás lovas vitézt ábrázoló fametszetén kívül mind a 45 könyv elejére elhelyezett egy-egy illusztrációt, némelyiket többször is közreadva. A képek többsége azonban nem ehhez a kötethez készült, hiszen már a Feyerabend által korábban kiadott

14. ábra. Könyvillusztráció, FRONSPERGER, Leonhard, *Kriegßbuch... III*, Frankfurt, Feyerabend, 1573, CXXXVv

Livius-kötetben, a török krónikákban, illetve a kiadó más kiadványaiban is találkozunk velük.⁷⁴ Kritikával kell tehát kezelnünk a régebbi és a modern szakirodalomnak azokat a meghatározásait, melyek Lonicer török krónikájának néhány ábrázolását, illetve az 1581-es Bonfini-kiadás fametszeteit hazai történeti események illusztrációiként értelmezik. A 2000-ben rendezett, *Történelem – kép* című kiállítás katalógusában a *Chronica Turcának* az 1444. évi várnai csata ábrázolásaként meghatározott fametszetét⁷⁵ (14. ábra) például nem tekinthetjük az ütközet illusztrációjának, hiszen ez a kép is azok közé tartozik, amelyek Feyerabend több korábbi és későbbi kiadványában megjelentek, más témákhoz kapcsolódva.

⁷³ [BONFINI, Antonio], *Ungerische Chronica, Das ist Ein gründliche beschreibung deß aller mächtigsten und gewaltigsten Königreichs Ungern...*, Frankfurt, Feyerabend, 1581. Vö.: S. PETERS 1985, i. m. II, 493; BARTRUM 2003, i. m. 5/VII, 172–177.

⁷⁴ Az előképek azonosításában jelentős segítséget nyújtott a VD 16 adatbázisában található, túlnyomó többségében digitalizált Feyerabend-kiadványok illusztrációinak átnézése.

⁷⁵ MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. 289–290, IV–8. tétel – a metszet irodalmával.

Találkozunk vele (néha kötetenként többször) – többek között – Fronsperger 1573-as *Kriegßbuch*­jában, Siegmund von Herberstein oroszországi útleírásának 1576-os frankfurti kiadásában, két 1577-es német nyelvű kiadványban, illetve Lonicer török krónikájának harmadik kötetében.⁷⁶ A csatajelenet, melynek egyik fő alakja strucctollas turbánt visel, s melyen feltűnik egy török félholdas pajzs is, sajátos módon szerepel két 1580-as Plutarchos-kötet Marcus Antoniusról (Kr. e. 83 – Kr. e. 30) szóló fejezetében is.⁷⁷

15. ábra. Könyvillusztáció, [LIVIVS, TITUS], Titus Liuius, Vnd Lucius Florus, Von Ankunfft vnd Vrsprung deß Römischen Reichs..., Frankfurt, Feyerabend, 1568, Das XIX. Buch, 10

⁷⁶ FRONSBERGER 1573, i. m. III, CXXXVv, CXXXIXr stb.; HERBERSTEIN 1576, i. m. 66r, 83r, 120r; TANGO 1577, i. m. 10v, 28v, 39v, 90r, 105v, 130v; BARLETIVS 1577, i. m. 27r, 35v, 90r, 105v, 130v; LONICER 1578, i. m. I, 17r; LONICER 1578, i. m. II, 80r, LONICER 1578, i. m. III, 130r, 152v, 216v. Vö.: BARTRUM 2002, i. m. 5/IV, 267.

⁷⁷ [PLUTARCHOS], *PLVTARCHI CHAERONENSIS, SVMMI ET PHILOSOPHI ET HISTORICI...*, Frankfurt, Feyerabend, 1580, 273r; [PLUTARCHOS], *Plvtarchvs, Der fürtrefflichst grichisch Historjeschreiber von den herrlichsten, löblichsten, namhafftigen Historien, Leben, handlungen vnd Ritterlichen thaten...*, Frankfurt, Feyerabend, 1580, 450v.

Magyarországi történeti események illusztrációiként értelmezte az 1581-es Bonfini-kiadás két jelenetét az 1940-es években Tadeusz Gozdzik,⁷⁸ illetve Balogh Jolán is: „Fametszet (S. 283v), mely Mátyás székesfehérvári koronázását ábrázolja...”, illetve „Fametszet (S. 330v), mely a budai országgyűlést ábrázolja.” Biztosan nem ehhez a kötethez készült azonban a koronázást ábrázoló fametszet, amellyel egyébként az 1581-es Bonfini-kötetben a Nagy Károly korabeli események tárgyalásakor is találkozunk (84r), hiszen már az 1568-as Livius-kötetben (15. ábra), Lonicer török krónikájának első kötetében, illetve két Plutarchos-kiadásban is szerepelt.⁷⁹ Azzal a fametszettel, amelyik Balogh Jolán szerint a budai országgyűlést ábrázolja, találkozunk az 1565-ös Plinius-kötetben, de megjelenik az 1568-as Livius-kötetben, az 1572-es albumban, illetve az 1580-as

16. ábra. Könyvillusztráció, [BARLETIUS, Marinus], Scanderbeg...,
Frankfurt, Feyerabend, 1577, 155r

⁷⁸ „Bonfini krónikájának 1581-i német kiadásában a Mátyás király koronázását ábrázoló egyik fametszet Ulászlónál ismétlődik meg.” GOZDIK Tadeusz, *A Jagelló-házból származó magyar uralkodók ikonográfiája (I. Ulászló, II. Ulászló, II. Lajos, Izabella)*, Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézet dolgozatai. Igazg. Gerevics (sic!) Tibor, [Bp.] d. n. 15.

⁷⁹ LIVIUS 1568, i. m. Das XIX. Buch, 10. (Die Carthaginenser von den Römern geschwecht / schicken nach dem Amilcar); Lonicer 1578, i. m. I, 6r; PLUTARCHOS 1580, i. m. (PLVTARCHI CHAERONENSIS), 356v (Miltiadesnél); [PLUTARCHOS], *Historien Leben vnd Thaten der mannlichsten Helden vnder den Römern vnd Griechen... Erstmals auß griechischer Sprach in die hochteutsche Zungen tranßferiert; durch Guilielmum Xylandrum angefangen durch Jonas Löchlinger vollendet...*, Frankfurt, Feyerabend, 1580, 28r. Vö.: BARTRUM 2002, i. m. 5/II, 257.

Plutarchos-kiadásban is.⁸⁰ Azt egyébként Balogh Jolán is megemlítette, hogy a koronázást bemutató fametszet szerepel a II. Ulászló koronázásáról szóló részben (345r) is, s hogy a képek „későrenaissance stílusú, antikutánzó képzeleti ábrázolások”.⁸¹

Szent István halálának ábrázolásaként határozta meg az 1581-es Bonfini-kiadás egyik fametszetét (94v) (16. ábra) Knapp Éva, bővítve vele a Szent István-ikonográfiát,⁸² az illusztráció egyik, a halottas ágynál álló alakjának ruházatát pedig a 16. század második felének magyar viseleteként mutatta be egy 1900-ban megjelent viselettörténeti munka.⁸³ A fametszet azonban eredetileg a hosszú haláltusa után 1468-ban maláriában elhunyt Szkander bég halálát szemléltette: Marin Barleti Szkander bég életét bemutató mindkét korábbi kiadványában találkozunk ugyanis vele.⁸⁴

Ugyanígy nem értelmezhetjük az I. Salamon (1053–1087), I. Géza (1044 k.–1077) és I. (Szent) László (1040 k.–1095) alatti trónviszály leírásában „Salamon fogságban”-ként⁸⁵ az 1581-es Bonfini-kiadásnak azt az illusztrációját, amelyik egy ketrecbe zárt, turbános férfit ábrázol (123v), (1. ábra) hiszen ugyanezzel a képpel találkoztunk – mint láttuk – az 1577-es *Türkische Chronica* Bajazid szultán fogságát illusztráló fametszetén, illetve Lonicer török krónikájában.⁸⁶ Valójában a Bonfini-kiadás egy másik képe (106r) sem „Orseolo Péter megvakítását”⁸⁷ ábrázolta (17. ábra), mivel már a *Chronica Turca* harmadik kötetében (2r) szerepelt.⁸⁸ Itt az illusztráció körüli szövegrészben II. Murád szultánról olvashatunk, aki nemcsak saját fiát vakítottatta meg, hanem apósának, Brankovics György (1377–1456) szerb despotának túszként a szultáni udvarba küldött két fiát is. *A Történelem – kép* kiállítás katalógusa szerint az 1581-es Bonfini-kötet címlap-

⁸⁰ BALOGH Jolán, *Mátyás király arcképei = Mátyás király emlékkönyv*, (Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára), szerk. Lukinich Imre, Bp., Franklin Társulat, 1940, 87. tétel, 533. PLINIUS 1565, i. m. 44. (Caius Gracchus történeténél); LIVIUS 1568, i. m. Das I. Buch, 47; LONICER, AMMAN 1572, i. m. III. kép; PLUTARCHOS 1580, i. m. (*PLUTARCHI CHAERONENSIS*), 296v. Vö.: S. PETERS 1985, i. m. I, 348; BARTRUM 2002, i. m. 5/I, 238, 5/II, 214.

⁸¹ BALOGH 1940, i. m. 87. tétel, 533.

⁸² KNAPP Éva, „Gyönyörű volt szál alakja”, *Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában*, Bp., Borda Antikvárium, 2001, 36. tétel: Szent István halála, 118; Uő, *A Szent István-ikonográfia megújítási kísérletei a 17–18. századi sokszorosított grafikában = „Hol vagy, István király?” A Szent István-hagyomány évszázadai*, szerk. Bene Sándor, Bp., 2006, 221.

⁸³ NEMES, NAGY 1900, i. m. 50. tábla, 4. kép. XXXIX.

⁸⁴ BARLETIUS 1577, i. m. 155r; LONICER 1578, i. m. III, 230r; BONFINI 1581, i. m. 94v.

⁸⁵ MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. IV–10. tétel, 291. Salamont Szent László a visegrádi királyi vár börtönébe záratta. BONFINI, Antonio, *A magyar történelem tizedei*, ford. Kulcsár Péter, Bp., Balassi, 1995, 317.

⁸⁶ Tanco 1577, i. m. 9v; LONICER 1578, i. m. I, 12v; BONFINI 1581, i. m. 123v. Vö.: MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. IV–10. tétel, 291; SMITH 2014, i. m. 157.

⁸⁷ MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. IV–10. tétel, 291.

⁸⁸ Bonfini 1581, i. m. 106r. Vö.: Tanco 1577, i. m. 1r; LONICER 1578, i. m. II, 2r. Vö.: BARTRUM 2003, i. m. 5/V, 221.

ján „levő metszet egy előkelő magyar úr lovas képét ábrázolja, különösen érdekes a nemzeti viselet hiteles visszaadása”.⁸⁹ (13. ábra) A kép azonban, mely a Bonfini-kötet elején, a Szkítiát ismertető részben még egyszer feltűnik (1v), már a Szkander bég életét ismertető, 1577-es német nyelvű kiadványban (151r) is megtalálható, mégpedig Krujë (Croia) 1466. évi, Ballaban Badera pasa által vezetett, sikertelen török ostromának – melyben Ballaban is életét vesztette – leírásában. Mivel a fametszeten ábrázolt lovas alak valóban a korábban említett, sztereotipikus magyar ruhát – köntöst és strucctollas süveget – visel, nem zárható ki, hogy már az 1577-es kiadvány előtt is közzétették egy magyar témájú szövegben, ez azonban további kutatást igényel. Az mindenesetre bizonyos, hogy az 1581-es Bonfini-kötetben van egy stílusában, formátumában nagyon hasonló illusztráció, melynek főszereplőjeként szintén egy magyaros öltözetű – övvel összefogott köntöst és strucctollas süveget viselő – személyt látunk (16r). Bár a fametszet előképét nem sikerült megtalálnom, mivel a központi szereplő mögött magyaros ruhás urak, előtte pedig kaftános-turbános, térdelő törökök láthatók, s mivel a körülötte olvasható szöveg még mindig a szkíták és a hunok történetével foglalkozik, elképzelhető, hogy ez az illusztráció sem közvetlenül a szöveghez készült, hanem egy korábbi kiadványból való átvétel.

17. ábra. Könyvillusztáció, [TANCO, Vasco Diaz], Türekische Chronica..., Frankfurt, Feyerabend, 1577, 1r

⁸⁹ MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. IV–10. tétel, 291.

Az 1581-es Bonfini-kiadás illusztrációinak a Feyerabend-kiadványok metszeivel való rokonságát a *Történelem – kép* kiállítás katalógustételének szerzője is megemlíti: „Valamennyi fejezetet egy tömör tartalmi összefoglalás vezet be, s az 1545-ös berni kiadáshoz... hasonlóan ebben a kötetben is a fejezetek élén különböző művészekről származó, a témához igazodó fametszetek találhatók. Közülük némelyik a magyar viselettörténet szempontjából különösen becses, mások pedig a Feyerabend-nyomda és -kiadó más metszetes kiadványainak illusztrációira emlékeztetnek. Számos metszeten Jost Amman szignatúrája látható.”⁹⁰

18. ábra. Könyvillusztráció, [BONFINI, Antonio], *Ungerische Chronica...*, Frankfurt, Feyerabend, 1581, 48v

Feyerabend ugyanakkor, ha nagyrészt más kiadványokból vette is át az 1581-es Bonfini-kiadás illusztrációit, ezeket igyekezett – mint a fentebb említett s az itt következő példánál is látjuk – olyan szövegrészeknél elhelyezni, amelyek több-kevesebb tartalmi egyezést mutattak a képekkel, ezért is értelmezhetette őket a hazai kutatás a magyar történelem illusztrációiként. Az 1581-es Bonfini-kötetben találkozunk azzal a korábban említett, Herberstein útleírásában is szereplő metszettel, amelyik egy díszes sátorban ülő, előkelő török úr által tartott audienciát ábrázol (33v). (7. ábra) A jelenet a Bonfini-kötetben Attila és a hunok történeténél található: a kép alatt arról olvashatunk, hogy Attila „...hat... allen seinen Landsfürsten und Herren einen Reichßtag und gemeine Versammlung... ange-

⁹⁰ MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. IV–10. tétel, 291.

setzt, damit er sich mit inen deß künfftigen Heerzugs halben berathschlagen möchte.” (33v) A tanácskozáásra megérkezett a hunok egykori ellensége, Veronai Detrik is, akit számos germán fejedelem követett, „hogy ők is részesüljenek a szkíta jótékonyságból, és amikor ezek a király reményét meghaladva Sicambiába eljöttek, a legmelegebb fogadtatásban részesültek, és a nagyúr készségesen a színe elé bocsátotta őket”.⁹¹ A fametszet – mint láttuk – Feyerabend több korábbi kiadványában feltűnt.⁹² Nem sikerült azonosítanom annak a 16. századi ruhájú embereket ábrázoló fametszetnek (42r) az előképét, amelyiken egy városban hajóra szálló férfiakat és nőket látunk, s amelyik a Bonfini-kötetben a legenda szerint a 4. században a hunok kezétől mártírhálált halt Szent Orsolya és kísérete történetének, benne hosszú hajóútjuknak részletes ismertetéséhez kapcsolódott.

Egy másik illusztráción a korszak széles körben elterjedt európai képi toposzának számító, a törökök kegyetlenségét bemutató jelenettel⁹³ találkozunk (48v). (18. ábra) A kép előterében török katonák menetét látjuk, akik közül az egyik karóra tűzött, levágott fejet visz. A háttérben egy égő várost, felakasztott, karóba húzott embereket, az előtérben rabszolgának szánt hadifoglyokat és egy karóba húzott gyereket látunk. A kép feletti összefoglalásban arról olvashatunk, hogy Attila hadinépével az Adriai-tengerhez vonulva sok várost elfoglalt: „Item die berümpfte Statt Salonam, darfür er viel Volcks verloren: als er sie erobert / hat er grewlich darinn gewütet / und sie zerschleiff.” (48v) Bonfini részletesen beszámolt a város ostromáról, a védekezésben részt vevő asszonyok hősiességéről⁹⁴ s az elfoglalt Salona kíméletlen elpusztításáról. A beözönlő „horda szétdúlja a várost, férfit, nőt gyilkol mindenütt, mindent elragad, és a római polgárok jeles épületeit lerombolja; nincs irgalom sem templomnak, sem oltárnak. A lakosság holmija rablás vagy tűz martalékvá lesz. A tiszteket Attila szeme előtt a piacon parancsra kivégzik mind.”⁹⁵ Bár a képen egyértelműen egy pusztító török sereg látható, a kép érzékletesen jeleníthette meg a korabeli olvasók számára a Nyugat-Európában még ekkor is rettegett híru hun király kegyetlen, vérengző bosszúját az elfoglalt városban. Az illusztráció előképével ismereteim szerint először Leon-

⁹¹ BONFINI 1995, i. m. 87.

⁹² FRONSPERGER 1573, i. m. II, XVr; FONSPERGER 1573, i. m. III, CLXXXIIr, CLXXXIXv; BARLETIUS 1577, i. m. 1r, 28r, 78r, 147r; HERBERSTEIN 1576, i. m. 51r, 123v; LONICER 1578, i. m. I, 5r; LONICER 1578, i. m. III, 19v, 39v, 113r, 154v, 210v, 218r, 255v, 265r. Vö.: BARTRUM 2002, i. m. 5/IV, 204.

⁹³ Vö.: PAPP Júlia, *Egy 15. század végi illusztráció „újrahasznosítása” a mohácsi csatáról tudósító német hírlevelekben = Magyar Könyvszemle*, 135(2019), 376–377.

⁹⁴ Hasonló motívumokkal találkozunk azokban a 16. századi történeti munkákban, amelyek az 1552. évi egri és az 1566. évi szigetvári ostromban harcoló asszonyokról számol be. Vö.: PAPP Júlia, *Donne Vngare, A magyar női vitézség toposzának 16. századi forrásaihoz = Irodalomtörténeti Közlemények*, 118(2014), 385–392; Uő, „...a nőket seholssem látjuk valami vérengző foglalkozásban...”, *Székely Bertalan Egri nők című festményének történeti forrásai = Művészettörténeti Értesítő*, 63(2014), 2, 325–344; Uő, „Végy társadnak a harcza...”, *A vitéz szigetvári nő(k) a 19. századi képzőművészetben = Művészettörténeti Értesítő*, 66(2017), 1, 35–51.

⁹⁵ BONFINI 1995, i. m. 127.

hardt Fronsperger *Kriegßbuch*ja 1573. évi harmadik kötetében találkozunk,⁹⁶ ahol az egymás után kétszer, majd később harmadszor is közölt kép a feliratok szerint a törökök által elfogott keresztények rabszolgapiacokra szállítását és eladását mutatta be. A jelenet később nemcsak Francisco Álvares (1465 k.–1536/1541) portugál misszionáriusnak és felfedezőnek, Etiópia első leírójának 1576-ban megjelent útleírásában tűnt fel,⁹⁷ hanem – sajátos módon – az ókori író, Sextus Iulius Frontinus elveszett, csak Publius Flavius Vegetius Renatus 4. századi munkájából ismert hadászati traktátusának (*De re militari*) 1578-as német kiadásában is.⁹⁸ Frontinus munkájában egyébként két másik illusztrációt is találunk, melyeken a szereplők „modern”, 16. századi ruhát viselnek (2r, 17v).

Egy török tematikájú fametszettel – Konstantinápolyt idéző városképi háttér előtt, magas rangú, turbános-kaftános törökök (a díszes karosszékekben ülő személy talán a szultán) jelenlétében lefejezési jelenet zajlik: a földön már hever egy fej nélküli holttest, míg egy térdelő alakra éppen lesújt a hóhér kardja – az 1581-es Bonfini-kötetben kétszer is találkozunk. Először a második tized ötödik könyvének elején szerepel (131r), amelyben a szerző I. (Könyves) Kálmán (1074 k.–1116) király életét és uralkodását ismertetve hangsúlyozza, hogy Kálmán „lelke jobban hajlott a kegyetlenségre, mint az emberségre”,⁹⁹ s leírja, hogyan vakítottatta meg a király a belharcok során testvérét, Álmost és annak fiát, Bélát. Bonfini ugyanitt részletesen beszámol ugyanakkor az országon Jeruzsálem felszabadítására keresztülvonuló keresztések hadjáratáról, várostromairól is, egészen Jeruzsálem elfoglalásáig. Az illusztráció tehát utalhat Kálmán „kegyetlenségére”, de az sem zárható ki, hogy Jeruzsálem 1099. évi bevételének szörnyűségeit igyekezett megjeleníteni: a keresztések „Dávid tornyát megadás útján vették be; korra és nemre való tekintet nélkül öldököltek; a templomban szörnyű mészárlás folyt. A vér egy láb magasságban állt a padlón.”¹⁰⁰ A kép második felhasználásánál (378v) Lőrinc herceg (Herzog Laurentio), azaz Újlaki Lőrinc (1459 k.–1524) és II. Ulászló harcáról olvashatunk. Bonfini leírása szerint Újlaki az 1493-as országgyűlésen nyilvánosan ökörnek nevezte a királyt. II. Ulászló később ostrom alá vette a lázadó főúr várait, melyeket 1494–1495-ben el is foglalt. A király a meghódoló Újlakitól elkobozta a birtokait, de Bakócz Tamás tanácsára megkegyelmezett neki. A kép talán a végül elmaradt megtorlásra utal. A fametszet eredetijét az 1577-es *Türkische Chronic*ában találjuk meg, ahol többször is közlésre került.¹⁰¹ A kép Lonicer török krónikájának harmadik, Szkander bég életét

⁹⁶ FRONSBERGER 1573, i. m. III, CLXXXVIv, CLXXXVIIr; CCCIIIv. Vö.: BARTRUM 2002, i. m. 5/IV, 271.

⁹⁷ ÁLVARES 1576, i. m. 158r.

⁹⁸ [FRONTINUS, Sextus Iulius], *Kriegspraktica, das ist, Artliche und geschwinde Griff der weitberümbsten Krieg und Schlachten, so die Römer jederzeit mit jren Feinden gehalten (etc.)*, Frankfurt, Paulus Reffeler, 1578, 50r.

⁹⁹ BONFINI 1995, i. m. 328.

¹⁰⁰ BONFINI 1995, i. m. 332.

¹⁰¹ TANCO 1577, i. m. 6r, 19r, 34v, 43v, 56v. Vö.: BARTRUM 2003, i. m. 5/V, 224.

bemutató kötetében abban a fejezetben szerepel (196v), amelyik az albán nemzeti hőssel is harcoló II. Mehmed szultán (1432–1481) életével, szokásaival, tetteivel ismerteti meg az olvasót.

A II. András (1176 k.–1235) uralkodását ismertető rész előtti antikizáló fametszet (150r) egy díszes épület lépcsőjén álló nőt látunk, akit egy előkelő öltöztetű férfi ölel át. (19. ábra) Bizonyára nem véletlen, hogy ebben a könyvben találjuk Bánk bán feleségének Gertrud királyné öccse általi elcsábítása történetét,¹⁰² hiszen a férfi erőteljes mozdulata a szemlélő számára az erőszakos közeledést is érzékeltethette. A kép ugyanakkor eredeti kontextusában épp ennek ellenkezőjét ábrázolta, mivel a római polgárjogot kapott görög történetíró, Plutarchos (46/48–125/127) munkájának illusztrációjaként a Gracchusok anyja, az erényes római nő tökéletes megtestesítője, Cornelia Scipionis Africana (Kr. e. 190 k. – Kr. e. 100 k.) boldog házasságát szemléltette.¹⁰³

19. ábra. Könyvillusztráció, [BONFINI, Antonio], Ungerische Chronica..., Frankfurt, Feyerabend, 1581 150r

Kapcsolatot fedezhetünk fel az 1581-es Bonfini-kötet újabb illusztrációja és a hozzá tartozó szöveg között is. Az ókori környezetben játszódó jelenet középső részén két embert látunk, akik egy hátrakötött kezű, földön fekvő férfi nyakába kötelet vetnek (168r). A fametszet, mellyel több korábbi ókori témájú kötetben

¹⁰² BONFINI 1995, i. m. 387–389.

¹⁰³ PLUTARCHOS 1580, i. m. (*Historien Leben*) 205r.

(20. ábra), illetve egy török krónikában is találkozunk,¹⁰⁴ a kunok által a köröszezi kastélyban meggyilkolt IV. (Kun) László (1262–1290) halálának említése közelében található. László – olvashatjuk a kép előtti lapon – „...im Jahr nach Christi unsers Erlösers geburt 1029. (sic!) ist... nicht weit von dem Schloss das die Ungern Kereszeg nennen, von den Kumanern jämerlich erschlagen worden” (167v). A gyalázatos gyilkosságról a következő oldalon, a kép fölötti szövegben is olvashatunk: „Ehe dann aber König Laßla einen so schandtlichen todt gelitten...” (168r). Bár a kép tehát nem IV. László halálát ábrázolta, a szövegben tökéletesen a helyén volt, hiszen szemléletesen érzékeltette a magyar király kegyetlen meggyilkolását.

Hitelesen kapcsolódott a Bonfini-kiadás szövegéhez az az antikizáló – eredetileg Josephus Flavius (37 k.–100 k.) zsidó háborúról írt könyve 1569-es, német nyelvű kiadásában található, Giscala városának Titus Flavius Vespasianus (41–81) előtti megnyitását ábrázoló – fametszet¹⁰⁵ is, melyen egy város elé érkező, lovon ülő hadvezért és kíséretét látjuk, akinek az előtte térdelő helyi vezetők átnyújtják a város kulcsát (191v). A Bonfini-kötetben az illusztrációt tartalmazó fejezet elején Nagy Lajos (1326–1382) unokaöccséről, a magyar koronát nagyon rövid ideig birtokló, egy merényletben halálosan megsebesített II. (Kis) Károlyról (1345–1386) olvashatunk: a sikeres hadvezér 1381-ben Nagy Lajos katonai támogatásával indított nápolyi hadjáratában „megadás révén” elfoglalta Arezzót, majd „megtámadta a firenzeieket, akik... 40 ezer aranyért békét vásároltak tőle”. Később Nápolyhoz érkezett, „majd megadás útján elfoglalta a várost”.¹⁰⁶ A város

¹⁰⁴ LIVIUS 1568, i. m. Das XL. Buch, 41. (Demetrius wird von seinem Bruder Perseus abermal verklagt / und im darnach mit Giffit vergeben / und darzu erstickt); [FLAVIUS, Josephus], *Flauij Josephi / deß Hochberühmpten Jüdischen Geschichtschreibers / Historien vnd Bücher : Von alten Jüdischen Geschichten / zwenzig sampt einem von seinem Leben: Vom Jüdischen Krieg / und der Statt Jerusalem endtlichen zerstörung...* Frankfurt, Georg Raben und Weygand Hanen Erben, Frankfurt, Feyerabend / Rab, 1569, 292v; [FLAVIUS, Josephus], *Flauij Josephi / deß Hochberühmpten Jüdischen Geschichtschreibers / Historien vnd Bücher : Von alten Jüdischen Geschichten / zwenzig sampt einem von seinem Leben: Vom Jüdischen Krieg / und der Statt Jerusalem endtlichen zerstörung...* Frankfurt, Georg Raben und Weygand Hanen Erben, 1571, 283r, 323r; LONICER, AMMAN 1572, i. m. XCIX; TANCO 1577, i. m. 7r, 32r; [FLAVIUS, Josephus], *Opera Josephi Viri Inter Ivdaeos Doctissimi Ac Disertissimi, Quae Ad Nostram Aetatem Pervenervnt, Omnia, Nimirm: De Antiquitatibus Judaicis Libri XX...* Frankfurt, Feyerabend, 1580, 489; PLUTARCHOS 1580, i. m. (PLVTARCHI CHAERONENSIS) 284v; PLUTARCHOS 1580, i. m. (Historien Leben) 182v. Vö.: S. PETERS 1985, i. m. I, 396, II, 783; BARTRUM 2002, i. m. 5/II, 241.

¹⁰⁵ [FLAVIUS, Josephus], *Flauij Josephi / Deß fürtrefflichen Jüdischen Geschichtschreibers / Historia vom Jüdischen Krieg / und der hochberühmten Statt Jerusalem endtlicher zerstörung / in siben Bücher verfaßt*, Frankfurt, Raben, Feyerabend, 1569, 86v, 96r; [FLAVIUS, Josephus], *Flauij Josephi / Deß fürtrefflichen Jüdischen Geschichtschreibers / Historia vom Jüdischen Krieg / und der hochberühmten Statt Jerusalem endtlicher zerstörung / in siben Bücher verfaßt*, Frankfurt, Georg Raben und Weygand Hanen Erben, 1571, 84v; FLAVIUS 1580, i. m. 758; FRANCOLIN 1578, i. m. LXIXv; FRANCOLIN 1579, i. m. LXIXv.

¹⁰⁶ BONFINI 1995, i. m. 489–490.

átadásának az ókori történehez kapcsolódó illusztráción ábrázolt jelenete a korabeli olvasók számára ezeket az eseményeket mutathatta be.

20. ábra. Könyvillusztráció, [LIVIVS, Titus], Titus Liuius, Vnd Lucius Florus. Von Ankunfft vnd Vrsprung deß Römischen Reichs..., Frankfurt, Feyerabend, 1568, Das XL. Buch, 41

Áttételesen egy, a Bonfini-kötetben leírt eseményt illusztrált az az antik környezetben játszódó fametszet is (200r), melyen egy térdelő alak koronát ajánl fel egy férfinak. A fejezet elején Bonfini közzéteszi Nagy Lajos király lányának, Mária királynőnek (1371–1395) a beszédét, aki saját koronáját férjének, Luxemburgi Zsigmondnak (1368–1437) ajánlja fel: „...az ő személyében törvényes királyotok lesz, akit Lajos nektek szánt, és hozzám férjül adott, és nem kell tovább túrnótok a nőuralmat. Nem asszonykézbe való Pannónia, hiszen férfi markával sem könnyű féken tartani.”¹⁰⁷ Az ünnepélyes oratio után Mária „...a szent koronát és a jogart, amelyet beszéd közben a kezében tartott, átadta Zsigmondnak”.¹⁰⁸ Bár a képen – mivel az eredetileg Josephus Flavius zsidó háborúról szóló munkája Dávid királlyá választásának jelenetét illusztrálta¹⁰⁹ – (21. ábra) csak férfiakat

¹⁰⁷ BONFINI 1995, i. m. 514.

¹⁰⁸ BONFINI 1995, i. m. 515.

¹⁰⁹ FLAVIUS 1571, i. m. (Hochberühmpten) 104r; FLAVIUS 1580, i. m. 185. (Dauid ex Dei iussu Hebronem commigrans, a Jude tribu Rex declaratur.) Vö.: BARTRUM 2002, i. m. 5/IV., 91.

látunk, a fametszet kiválóan szemléltette a Luxemburgi Zsigmondnak történt koronafelajánlás eseményét is.

Dauid leyt den Ama
letter vmbbringen /
der sich berühmt / daß
er den König Saul
vmbtracht h. h. e.

Es hat aber Dauid ein so schöne tugend vñ guten geneigten willen / so er gegen dem Saul
achabt vnd getragen / auch dabey bewiesen vñ erzeigt / daß ob gleich Saul im offi / als seinem töd-
lichen Feind / nach Leib vnd Leben gestellt: Jedoch Dauid solchs vngeacht / seinen tod nicht allein
mit arossen herzenleid vnd klagen angehört / sonder auch seinen Todschläger / so im solche Bots-
schafft gebracht / an Leib vnd Leben zu straffen befohlen hat. Denn er sagt zu jm: Er hette sich selbs

21. ábra. Könyvillusztráció, [FLAVIUS, Josephus], Flauij Josephi / deß Hochberühmpten Jüdischen
Geschichtschreibers..., Frankfurt, Georg Raben und Weygand Hanen Erben, 1571, 104r

Az 1581-es Bonfini-kötetnek az 1443–1444. évi törökellenes balkáni hadjáratról szóló leírásában találkozunk azzal a metszettel, amelyiken egy haditáborban az uralkodó díszes sátrához érkező férfit látunk (240v). (22. ábra) A kép tartalmi rokonságot mutat a fejezet elején olvasható történettel, amely szerint a törökökkel vívott egyik ütközet során elfogott Cselebi harámbasát a magyarok táborában „Corvinus”, azaz a hadjárat egyik hadvezére, Hunyadi János (1407–1456) „sátrához vezetik, méltóságához illően őrzik, és megnyugtatják”.¹¹⁰ Ezzel a fametszettel is találkozunk Feyerabend számos korábbi kiadványában.¹¹¹

Egy báli jelenetet ábrázoló metszetet (258v) tartalmazó fejezetben V. (Utószülött) László (1440–1457) 1457. évi házassági terveiről olvashatunk. A király környezete megegyezett a menyasszony, VII. Károly (1422–1461) francia király

¹¹⁰ BONFINI 1995, i. m. 624.

¹¹¹ FRONSPERGER 1573, i. m. II, XXXVIr, LXXVr; FRONSPERGER, 1573, i. m. III, CIIIr; CXXIIv, CXLr, CXLVIIv; ÁLVARES 1576, i. m. 9r, 32v, 59r, 189v; HERBERSTEIN 1576, i. m. 110r; ÁLVARES, CORSALI 1581, i. m. 6v, 23r, 42v, 134v. Vö.: BARTRUM 2002, i. m. 5/IV., 207.

Magdolna nevű leányának (1443–1495) személyében, vita alakult ki azonban az esküvő helyét illetően. A Habsburg származású fiatal király egy ideig habozott a szoba jöhető helyszínek, Bécs, Buda és Prága között, végül azonban a cseh kormányzó (a későbbi király), Podjebrád György (1420–1471) erőszakos fellépése hatására „bejelentették, hogy a menyegzőt Prágában fogják megtartani”.¹¹² A király kíséretével maga is Prágába érkezett, ahol külön bizottságot neveztek ki a menyegzői ünnepség megszervezésére, illetve egy roppant előkelő és nagyszámú – 170 lovagból, valamint 40 szüzből és matrónából álló – küldöttséget állítottak össze a menyasszony elhozatalára. Bár a „királyi esküvőt mértéktelen költséggel előkészítették”, s számos környékbeli fejedelem jelezte részvételét az eseményen, a király „a nagy várakozás és készülődés kellős közepén”¹¹³ váratlanul meghalt. A fametszettel Feyerabend több korábbi kiadványában is találkozunk: az 1566-os *Thurnierbuch*-ban és későbbi kiadásaiban (1578, 1579) többször szerepelt a lovagi tornák után rendezett bálók, táncmulatságok (*Der erst Thurnier / Wie man den Abendtanz anfieng / und die Danck außgab*) illusztrációjaként.¹¹⁴

22. ábra. Könyvillusztráció, [BONFINI, Antonio], *Ungerische Chronica...*, Frankfurt, Feyerabend, 1581, 240r

¹¹² BONFINI 1995, i. m. 689.

¹¹³ BONFINI 1995, i. m. 689.

¹¹⁴ RÜXNER 1566, i. m. XXVIIIv, LXXXIXr, XCIXv, CXLIXr, CLIIIr, CLXXXIV, CLXXXVIIr, CXCVv; FRANCOLIN 1566, i. m. IIIIr, XXIIIv, LVIIIr.

Az eredetileg Titus Livius ókori történetéhez készült antikizáló fametszettel,¹¹⁵ melyen egy folyó- vagy tengerparti városhoz érkező, díszes ruhájú lovasokból és gyalogosokból álló menetet látunk, a Mátyást királlyá választó rákosmezei országgyűlés leírásában (268r) találkozunk: „Mivel pedig a diétát a Rákos mezőn, Pest külvárosánál szokás tartani, a királyválasztó országgyűlésre elsőként [Szi-lágyi] Mihály érkezett meg számos csapattal, előkelők és nemesek pazar seregével.”¹¹⁶ Ugyanígy tartalmi egyezést találunk a szöveggörnyezetével annak az illusztrációnak az esetében is, amelyiken egy népes társaságtól körülvevett, trónon ülő királyt látunk (290v). A kép alatt olvashatjuk Mátyás királynak az országgyűlésen, trónján ülve elmondott beszédét, melyben a csehekkel folytatandó háború szükségességét indokolta. „A király lenyűgöző szónoklata után kivétel nélkül mindenki az ő véleményére állt.”¹¹⁷ Az antikizáló kép eredetileg az 1568-as Titus Livius-kötetben tűnt fel *Romulus macht Ordnungen* cím alatt.¹¹⁸

23. ábra. Könyvillusztáció, [BONFINI, Antonio], *Ungerische Chronica...*, Frankfurt, Feyerabend, 1581, 298r

¹¹⁵ LONICER, AMMAN 1572, i. m. XI. kép (Lvcimo, Tarqvinivs Priscvs Dictvs, cvm Vxore Tanaquil Romam proficiscitur). Vö.: BARTRUM 2002, i. m. 5/II, 216.

¹¹⁶ BONFINI 1995, i. m. 697.

¹¹⁷ BONFINI 1995, i. m. 762.

¹¹⁸ LIVIUS 1568, i. m. Das I. Buch. 19. Vö.: BARTRUM 2002, i. m. 5/II, 256.

A Bonfini-kötet egyik antikizáló illusztrációján (298r) – melynek előképét a török krónikában is megtaláljuk¹¹⁹ – egy előkelő lovast és díszes kíséretét látjuk, akik előtt egy asszony fél térdre ereszkedik. (23. ábra) A képhez kapcsolódó leírásban arról olvashatunk, hogy Mátyás uralkodása alatt, 1471-ben Vitéz János és Janus Pannonius vezetésével a király ellen szövetkezők behívták az országba Kázmér (1458–1484) lengyel királyfit, a későbbi Szent Kázmért, hogy foglalja el a magyar trónt. „Eközben elterjedt a hír, hogy Kázmér húszezer emberrel Magyarország felé tart, a magyarok közül sokan szaladnak üdvözlésére [...] Amerre útját veszi, hódolattal köszöntik: mindenki bókol a szerencsének. A közeli településekről számos főnemes járul elébe, és parádésan fogadja az új királyt...”¹²⁰ A királyfi végül Mátyás támadásának hírére visszavonul országába. A törökök által néhány évvel korábban épített szabácsi vár 1476. évi elfoglalásáról tudósító fejezetben egy eredetileg Titus Livius római történetében, majd Josephus Flavius zsidó háborújában megjelent,¹²¹ egy város előtt játszódó csatajelenetet látunk (307r), míg Mátyás 1477. évi, III. Frigyes elleni ausztriai hadjáratának sikerét – hogy ti. „egyetlen napon tizennégy, Bécs környékén fekvő, a várost korszorúként körülvevő község adta meg magát önként a királynak”,¹²² egy olyan antikizáló, az 1568-as Titus Livius-kötetből származó, majd az 1580-as Plutarchos-kiadásban¹²³ is megjelent kép szemléltette (313v), melyen egy trónon ülő hadvezér előtt térdeplő embereket látunk.

Jól illik a szövegkörnyezetéhez az a kép is, melyen egy baldachinos trónon ülő királyi párt, s körülöttük előkelő ruhájú embereket látunk (336v), hiszen a közeli leírásban egy Mátyás király által St. Pöltenben összehívott tanácskozásról olvashatunk. A kép ábrázolhatná Mátyást és Beatrixot is, valójában azonban már találkozunk vele az 1566-ban megjelent *Thurnierbuch* „*Wie die Thurniers Rath den Keiser und die Fürsten deß Reichs im Frauenzimmer fanden*” című fejezetében is „*Wie dem Keiser als er im Frauenzimmer was Botschafft kam / daß die Wenden und Obitritten abgefallen*” képaláírással (XVr).¹²⁴

Egyértelmű kapcsolat fedezhető fel a 10. könyv elején található fametszet (352v) és a hozzá tartozó szövegrész között. A képen egy pompás lovak által húzott kocsin utazó előkelő személyt látunk, akit díszkíséret követ, a szövegben pedig arról olvashatunk, hogy II. Ulászló „a magyarok fényes küldöttségével

¹¹⁹ LONICER 1578, i. m. III, 147r.

¹²⁰ BONFINI 1995, i. m. 779.

¹²¹ LIVIUS 1568, i. m. XXVIII. Buch, 21; FLAVIUS 1569, i. m. (*Hochberühmpten*) 245r, 256v; FLAVIUS 1571, i. m. (*Hochberühmpten*) 238r; LONICER, AMMAN 1572, i. m. LXII.

¹²² BONFINI 1995, i. m. 816.

¹²³ LIVIUS 1568, i. m. Das XXVI. Buch, 45. (Dem Scipioni wirt ein Jungfrau zubracht / die einem Hispanier / Allucio / vertraumt / welche Scipio irem Breutigam unverletzt wider zustellet); LONICER, AMMAN 1572, i. m. LXXXI. kép; PLUTARCHOS 1580, i. m. (*PLVTARCHI CHAERONENSIS*) 329r.

¹²⁴ Az illusztráció a kötetben még többször feltűnik: RÜXNER 1566, i. m. XXXIIr, LXVIIv, CVv. Vö.: BARTRUM 2002, i. m. 5/II, 52.

meg a csehek erős lovasságával keresztülutazott Magyarországon...¹²⁵ A kép az 1566-os *Thurnierbuchban* „*Wie der Keiser wider heim zeucht*” (VIIr), míg az 1568-as Livius-kötetben (10. könyv, 34. szakasz) *Samniter werden von den Consuln an zweyen orten angriffen / daß sie getrennt / und desto leichter geschlagen wurden* címmel jelent meg. Találkozunk vele a Livius-kötet más lapjain, az *Icones Livianae*-ban, a Szkander bégről szóló könyvben, illetve Plutarchos munkájában is.¹²⁶ Homályosabb a kapcsolat az ötödik tized második könyvének elején található illusztráció (362v) és Bonfini szövege között. Az antikizáló kép, amelyik eredetileg az 1565-ös Plinius-kötetben jelent meg,¹²⁷ lovas és gyalogos katonák menetelését ábrázolja egy hajókkal megrakott tengerszakasz felé. Talán ahhoz az eseményhez kapcsolódik, amikor II. Ulászló uralkodása alatt a törökök Nándorfehérvár megtámadására készülve Szendrónél a Dunánál, illetve Szabács környékén, a Száva partján folytattak harcokat.¹²⁸

Az 1566-os *Thurnierbuchban* I. Henrikhez, Titus Livius művében Cincinnatushoz, Lonicer török krónikájában a német-római császárhoz kapcsolódó említett illusztráció (8. ábra) az 1581-es Bonfini-krónikában a II. Ulászló koronázását követő, nehézségekkel teli időszak leírásában található (357r).¹²⁹ A gyalogos fegyveresektől körülvett, lovon ülő hadvezért ábrázoló metszet talán azt volt hivatva megjeleníteni, amikor II. Ulászló püspökök, illetve „...több mágnás meg tartományúr kíséretében Pozsonyba megy, hogy a fekete veteránok fölesketett seregével innen Ausztria területére törjön be...”,¹³⁰ talán azt, amikor Székesfehérvár elfoglalása után I. Miksa „...nagy ujjongással bevonult a városba, kíséretében német előkelők és nemesek megszámlálhatatlan sokasága...”¹³¹

Bizonytalan a kapcsolat az ötödik tized harmadik könyve előtt található illusztráció (367v) és a hozzá tartozó szöveg között is. A fametszet, mely a Titus Livius római történetéhez 1572-ben kiadott képes albumban többször is szerepelt,¹³² a rómaiak által legyőzött népek szenvedését ábrázolta: római katonák által hajtott meztelen foglyokat látunk rajta. (24. ábra) A kép talán Bonfini krónikájának ahhoz a részletéhez kapcsolódik, amelyben a II. Ulászló által II. Bajazid (1447–1512) szultánhoz követségbe küldött Czobor Márton beszámolóját ismer-

¹²⁵ BONFINI 1995, i. m. 923.

¹²⁶ LIVIUS 1568, i. m. Das XIX. Buch, 7; Das XXXIII. Buch, 13 stb.; LONICER, AMMAN 1572, i. m. XXXIX. kép és LXXXVIII. kép; BARLETIUS 1577, i. m. 146v; PLUTARCHOS 1580, i. m. (*Historien Leben*) 132v, 182v. Vö.: S. PETERS 1985, i. m. I, 366, 390; BARTRUM 2002, i. m. 5/II, 49.

¹²⁷ PLINIUS 1565, i. m. 61; LIVIUS 1568, i. m. Das XIX. Buch, 7, Das XXX. Buch, 57 stb. Vö. BARTRUM 2002, i. m. 5/II, 239.

¹²⁸ BONFINI 1995, i. m. 965.

¹²⁹ RÜXNER 1566, i. m. Vv; LIVIUS 1568, i. m. Das VII. Buch, 49; LONICER, AMMAN 1572, i. m. XXI. kép; LONICER 1578, i. m. III, 13r, 32v, 46r, 179r, 201v stb. Vö.: S. PETERS 1985, i. m. I, 357.

¹³⁰ BONFINI 1995, i. m. 943.

¹³¹ BONFINI 1995, i. m. 946.

¹³² LONICER, AMMAN 1572, i. m. XXVIII. kép (Svb Ivgvm mittvntvr aeqvi, á Q. Cincinnato victi), XXXIII. kép (Volsci ardeam oppvgnant es a romanis victi sub iugum mittuntur), LIII. kép. Vö.: S. PETERS 1985, i. m. I, 360, 363, 373; BARTRUM 2002, i. m. 5/II, 224.

hetjük meg a törökök óriási méretű hadi készülődéséről:¹³³ a török hódítások kegyetlenségére emlékeztethette az olvasókat.

24. ábra. Könyvillusztráció, [BONFINI, Antonio], Ungerische Chronica..., Frankfurt, Feyerabend, 1581, 367v

A Bonfini-kötet egyik illusztrációjának (373r) kompozíciója¹³⁴ feltűnő hasonlóságot mutat a kiadványban korábban szereplő metszettel (298r): mindkét képen lovon érkező hadvezér előtt térdeplő nőket látunk. A kép itt is jól illeszkedik a szövegkörnyezethez: Bonfini beszámol róla, hogy II. Ulászló a magyar trónért folytatott korábbi véres háború után Lőcsén kibékült, és egy hónapig tárgyalt testvérével, János Albert királlyal (1459–1501), s részletesen leírja a lengyel királynak a várostól néhány mérföldre történt ünnepélyes fogadását.¹³⁵

Az 1581-es Bonfini-kötetben 7 várostromot, illetve csatát ábrázoló metszetet találunk, melyek többsége a körötte lévő szövegben leírt hadieseményhez kapcsolódott. Várostromot ábrázoló (66r), eredetileg Josephus Flavius zsidó háborúról írt könyvének 1569-es német kiadásában található, Jeruzsálem bevételét ábrá-

¹³³ BONFINI 1995, i. m. 967.

¹³⁴ FRANCOLIN 1566, i. m. XVr, XXXVIr (Wie die Herrn Mantenatores den Cupidinem haben wöllén lassen hencken / doch auff das letzt durch fürbitt der Edlen Frauen und Jungfrauen erledigt worden. XXXVv); Livius 1568, i. m. Das XXX. Buch, 19; LONICER, AMMAN 1572, i. m. LXXXV. kép.

¹³⁵ BONFINI 1995, i. m. 982–984.

zoló metszet¹³⁶ szerepelt például Pavia longobárdok általi, hároméves ostrom után bekövetkezett, 6. századi elfoglalásának említésekor.¹³⁷ Az 1577-es *Türkische Chronic*ából (25v, 49v) átvett csatajelenettel találkozunk a magyarok (hunok) és Szvatopluk (Szvate) Duna melletti összecsapásának leírásakor a honfoglalásról szóló beszámolóban (75r).¹³⁸ Ugyanez a csatajelenet (158r) szerepel az 1241–1242. évi tatárjárás eseményeit ismertető fejezetben is.¹³⁹ A csataképek univerzális felhasználhatóságát jelzi, hogy a Nagy Lajos (1326–1382) uralkodását bemutató fejezet elején lévő csataábrázolás (178r), melynek előképét nem sikerült megtalálnom, a történetben ismertetett számos ütközetre, hadjáratra egyaránt vonatkoztatható volt.¹⁴⁰

Feyerabend tehát a Bonfini-kiadás előkészítésekor – úgy tűnik – tudatosan törekedett egyfajta sajátos, korlátozott képi hitelesség megteremtésére. A kiadványhoz ő vagy egy munkatársa a magyar krónika szövegének ismeretében, gondosan válogatta össze az illusztrációkat, a 45 könyv mindegyikében kiválasztva egy fontos, érdekes, különös motívumot, epizódot, amelyhez a korábban kiadott könyvei fametszetei között található képi analógiát csatolt.

Függelék

[BONFINI, Antonio], *Ungerische Chronica, Das ist Ein gründtliche beschreibung deß aller mächtigsten und gewaltigsten Königreichs Ungern...*, Frankfurt, Feyerabend, 1581. illusztrációinak előképei:

BONFINI 1581, címlap = BARLETIUS 1577, i. m. 151r.

BONFINI 1581, címlap után, o. n. = azonosítatlan.¹⁴¹

BONFINI 1581, IV = ld. BONFINI 1581, címlap.

¹³⁶ FLAVIUS 1569, i. m. (*Hochberühmpten*) 260r (Jerusalem gar eyngenommen / mit grossem Blutwergiesen); FLAVIUS 1571, i. m. (*Hochberühmpten*) 252r; PLUTARCHOS 1580, i. m. (*Historien Leben*) 1580, 191r. Vö.: BARTRUM 2002, i. m. 5/III, 91.

¹³⁷ BONFINI 1995, i. m. 166.

¹³⁸ BONFINI 1995, i. m. 190.

¹³⁹ BONFINI 1995, i. m. 398–417.

¹⁴⁰ BONFINI 1995, i. m. 456–481.

¹⁴¹ „Magyar főúr, nyilván gróf Zrínyi György (született 1549 †1603), főtárnokmester, kinek a munka ajánlva van. (Az előbeszéd címkepe.)” NEMES, NAGY 1900, i. m. 50. tábla, 5. kép, XXXIX. A kép a Zrínyi család ikonográfiáját ismertető munkában (CENNERNÉ WILHELMB Gizella, *A Zrínyi család ikonográfiája*, Bp., Balassi, 1997, 100–102) nem szerepel, ahogy a *Történelem – kép kiállítás katalógusa* sem azonosítja az ábrázoltat Zrínyi Györggyel, bár azt megemlíti, hogy a kiadó neki ajánlotta a kötetet. MIKÓ, SINKÓ szerk., 2000, i. m. IV–10. tétel, 291. A kép megtalálható a korábban említett, Amman fametszeteinek egy részét tartalmazó, 1599-ben megjelent *Kunstbüchlin*ben. o. n. [191], az 1578-as, csupán harmadannyi fametszetet tartalmazó első kiadásban (*Kunst und Lehrbüchlein...* durch Jos AMAN..., Frankfurt, Feyerabend, 1578) azonban még nem találkozunk vele.

BONFINI 1581, 16r = azonosítatlan.

BONFINI 1581, 26v = azonosítatlan.

BONFINI 1581, 33v = FRONSPERGER 1573, i. m. II, XVr; FONSPERGER 1573, i. m. III, CLXXXIIr, CLXXXIXv; BARLETIUS 1577, i. m. 1r, 28r, 78r, 147r; HERBERSTEIN 1576, i. m. 51r, 123v; LONICER 1578, i. m. I, 5r; LONICER 1578, i. m. III, 19v, 39v, 113r, 154v, 210v, 218r, 255v, 265r.

BONFINI 1581, 42r = azonosítatlan.

BONFINI 1581, 48v = FRONSPERGER 1573, i. m. III, CLXXXVIv, CLXXXVIIr, CCCIIIv; ÁLVARES 1576, i. m. 158r; FRONTINUS 1578, i. m. 50r.

BONFINI 1581, 60r (téves számozás) = BARLETIUS 1577, 63r. Vö.: BARTRUM 2003, i. m. 5/V, 193.

BONFINI 1581, 66r = FLAVIUS 1569, i. m. (Hochberühmpten) 260r; FLAVIUS 1571, i. m. (Hochberühmpten) 252r; PLUTARCHOS 1580, i. m. (*Historien Leben*) 1580, 191r.

BONFINI 1581, 75r = TANGO 1577, i. m. 25v, 49v.

BONFINI 1581, 84r = LIVIUS 1568, Das XIX. Buch, 10; LONICER 1578, i. m. I, 6r; PLUTARCHOS 1580, i. m. (*PLVTARCHI CHAERONENSIS*) 356v; PLUTARCHOS 1580, i. m. (*Historien Leben*) 28r.

BONFINI 1581, 94v = BARLETIUS 1577, i. m. 155r; LONICER 1578, i. m. III, 230r.

BONFINI 1581, 106r = TANGO 1577, i. m. 1r; LONICER 1578, i. m. II, 2r.

BONFINI 1581, 114v = azonosítatlan.

BONFINI 1581, 123v = TANGO 1577, i. m. 9v; LONICER 1578, i. m. I, 12v.

BONFINI 1581, 131r = TANGO 1577, i. m. 6r, 19r, 34v, 43v, 56v.

BONFINI 1581, 138v = ld. BONFINI 1581, 26v.

BONFINI 1581, 150r = PLUTARCHOS 1580, i. m. (*Historien Leben*) 205r.

BONFINI 1581, 158r = ld. BONFINI 1581, 75r.

BONFINI 1581, 168r = LIVIUS 1568, i. m. Das XL. Buch, 41; FLAVIUS 1569, i. m. (*Hochberühmpten*) 292v; FLAVIUS 1571, i. m. (*Hochberühmpten*) 283r, 323r; LONICER, AMMAN 1572, i. m. XCIX. kép; TANGO 1577, i. m. 7r, 32r; FLAVIUS 1580, i. m. 489; PLUTARCHOS i. m. 1580 (*PLVTARCHI CHAERONENSIS*) 284v; PLUTARCHOS 1580, i. m. (*Historien Leben*) 182v.

BONFINI 1581, 178r = azonosítatlan.

BONFINI 1581, 191v = FLAVIUS 1569, i. m. (*fürtrefflichen*) 86v, 96r; FLAVIUS 1571, i. m. (*fürtrefflichen*) 84v; FRANCOLIN 1579, i. m. LXIXv; FLAVIUS 1580, i. m. 758.

BONFINI 1581, 200r = FLAVIUS 1571, i. m. (*Hochberühmpten*) 104r; FLAVIUS 1580, i. m. 185.

BONFINI 1581, 211r = FRONSPERGER i. m. 1573, II, XCIIIr. Vö.: BARTRUM 2002, i. m. 5/IV, 230.

BONFINI 1581, 219v = FRONSPERGER 1573, i. m. II, XXIIr, XXIIIv, LXXXVIr, LXXXVIIIv stb.; FRONSPERGER 1573, i. m. III, CLXVv, CCLVIIIv, CCLXv; ÁLVARES 1576, i. m. 3v; BARLETIUS 1577, i. m. 52r, 147v; TANGO 1577, i. m. 7v; ÁLVARES, CORSALI 1581, i. m. 2v, 18r, 57v. Vö.: Bartrum 2002, i. m. 5/IV, 206.

BONFINI 1581, 230r = FRONSPERGER 1573, i. m. II, XXv, Lr, LIIIr, XCIv, XCIIv. Vö.: BARTRUM 2002, i. m. 5/IV, 206.

BONFINI 1581, 240v = FRONSPERGER 1573, i. m. II, XXXVIr, LXXVr; FRONSPERGER 1573, i. m. III, CIIIr; CXXIIv, CXLr, CXLVIIv; ÁLVARES 1576, i. m. 9r, 32v, 59r, 189v; HERBERSTEIN 1576, i. m. 110r; ÁLVARES, CORSALI 1581, i. m. 6v, 23r, 42v, 134v.

BONFINI 1581, 249r = ÁLVARES 1576, i. m. 22r; ÁLVARES, CORSALI 1581, i. m. 15v.

BONFINI 1581, 258v = RÜXNER 1566, i. m. XXVIIIv, LXXXIXr, XCIXv, CXLIXr, CLIIIr, CLXXXIV, CLXXXVIIr, CXCVv; FRANCOLIN 1579, i. m. IIIr, XXIIIv, LVIIIr.

BONFINI 1581, 268r = LONICER, AMMAN 1572, i. m. XI. kép.

BONFINI 1581, 275v = PLUTARCHOS 1580, i. m. (*PLVTARCHI CHAERONENSIS*) 212v.

BONFINI 1581, 283v = ld. BONFINI 1581, 84r.

BONFINI 1581, 290v = LIVIUS 1568, i. m. Das I. Buch. 19.

BONFINI 1581, 298r = LONICER 1578, i. m. III, 147r. Vö.: BARTRUM 2003, i. m. 5/V, 265.

BONFINI 1581, 307r = LIVIUS 1568, i. m. XXVIII. Buch, 21; FLAVIUS 1569, i. m. (*Hochberühmpten*) 245r, 256v; FLAVIUS 1571, i. m. (*Hochberühmpten*) 238r; LONICER, AMMAN 1572, i. m. LXII.

BONFINI 1581, 313v = LIVIUS 1568, i. m. Das XXVI. Buch, 45; LONICER, AMMAN 1572, i. m. LXXXI. kép; PLUTARCHOS 1580, i. m. (*PLVTARCHI CHAERONENSIS*) 329r.

BONFINI 1581, 322r = LONICER, AMMAN 1572, i. m. LXXXIX. kép; PLUTARCHOS 1580, i. m. (*Historien Leben*) 288r. Vö.: S. PETERS 1985, i. m. I, 391; BARTRUM 2002, i. m. 5/II, 229.

BONFINI 1581, 330v = PLINIUS 1565, i. m. 44; LIVIUS 1568, i. m. Das I. Buch, 47; LONICER, AMMAN 1572, i. m. III. kép; PLUTARCHOS 1580, i. m. (*PLVTARCHI CHAERONENSIS*) 296v.

BONFINI 1581, 336v = RÜXNER 1566, i. m. XXXIIr, LXVIIv, CVv; FRANCOLIN 1579, i. m. XVIr, XXv.

BONFINI 1581, 345r = ld. BONFINI 1581, 84r

BONFINI 1581, 352v = RÜXNER 1566, i. m. VIIr; LIVIUS 1568, i. m. Das X. Buch, 34; Das XIX. Buch, 7, Das XXXIII. Buch, 13 stb.; LONICER, AMMAN 1572, i. m. XXXIX. kép, LXXXVIII. kép; BARLETIUS 1577, i. m. 146v; PLUTARCHOS 1580, i. m. (*Historien Leben*) 132v, 182v.

BONFINI 1581, 357r = RÜXNER 1566, i. m. Vv; BARLETIUS 1577, i. m. 60r; LONICER 1578, i. m. III, 13r., 32v, 46r, 179r, 201v stb.

BONFINI 1581, 362v = PLINIUS 1565, i. m. 61; LIVIUS 1568, i. m. Das XIX. Buch, 7, Das XXX. Buch, 57 stb.

BONFINI 1581, 367v = LONICER, AMMAN 1572, i. m. XXVIII. kép, XXXIII. kép, LIII. kép.

BONFINI 1581, 373r = LIVIUS 1568, i. m. Das XXX. Buch, 19; LONICER, AMMAN 1572, i. m. LXXXV. kép; FRANCOLIN 1579, XVr, XXXVIr, XXXVv.

BONFINI 1581, 378v = ld. BONFINI 1581, 131r.

Papp, Júlia

Is it the death of Stephen I of Hungary or of Skanderbeg in the 1581 edition of Antonio Bonfini's *Rerum Vngaricarvm Decades*?

Multiple use of book illustrations by Sigmund Feyerabend
in his press in Frankfurt

The book publisher Sigmund Feyerabend, who worked in Frankfurt around 1560–1580, occasionally used illustrations from both his own books and the books of other publishers to decorate his publications. For example, using the engraving compositions of Hans Francolin's *Thurnierbuch*, published in Latin and German in Vienna in 1561, he commissioned woodcuts from Jost Amman, which he used in both his own edition of Francolin's book in 1566 and later in several other publications. Feyerabend also took illustrations from his own previous publications. In 1581, he published in German the Hungarian Chronicle (*Rerum Hungaricarvm decades*) written by Antonio Bonfini, the court historian of King Matthias and Vladislaus II of Hungary, in the end of the 15th century, adding an illustration before each of the 45 chapters. Although the older and more recent Hungarian studies of the history of books and art history interpreted these images as direct illustrations of historical events in Hungary, early examples of Hungarian historical depictions, the vast majority of these images were actually also included in Feyerabend's earlier books about different topics (ancient history, Turkish chronicles, publications about warfare, books about knightly tournaments etc.). It is noteworthy, however, that Feyerabend used the images not merely as decorations. He made sure that, knowing the text of the chronicle, the content of the woodcut in front of the chapters was connected to one of the interesting, unique, characteristic events in the text. For example, in the chapter about the cruel assassination of Ladislaus IV of Hungary by his beloved Cumans, Feyerabend published a picture which was originally included in Titus Livius's book about the history of Rome, which depicts the assassination of a man lying on the ground. Feyerabend therefore sought a kind of unique, partial authenticity with a modern approach, since for the reader the images accurately illustrated what was described in that particular passage, even though the image did not originally illustrate that event.

Keywords: 16th century, book illustration, Sigmund Feyerabend, Antonio Bonfini, *Rerum Vngaricarvm Decades*, Titus Livius, Jost Amman, Hans Francolin.